

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет філології

Кафедра української літератури

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему «**ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО**»

Виконала: студентка II курсу,
групи Узмф-21
спеціальності 035.01 Філологія
(українська мова та література)
Кравець Юлія Василівна

Керівник – кандидат
філологічних наук, доцент
Процюк Любов Богданівна

Рецензент – кандидат
філологічних наук, доцент
Ципердюк Оксана Дмитрівна

Івано-Франківськ – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Кравець Ю. В. Творчість Григорія Сковороди в контексті українського бароко. Рукопис.

Дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 035.01 Філологія (українська мова та література). Карпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2025.

Дипломна робота присвячена дослідженню творчості Григорія Сковороди в контексті українського літературного бароко, зокрема виявленню барокових рис у його філософських і художніх творах, аналізу світоглядних ідей митця та їхнього значення для розвитку національної літератури й сучасної освіти. Відповідно, у роботі розглянуто передумови виникнення та особливості розвитку бароко в українській літературі, визначено основні тематичні, стильові й жанрові риси цієї доби. Проаналізовано творчість провідних представників українського бароко, зокрема Григорія Сковороди, простежено його філософські та світоглядні ідеї, барокові мотиви, символіку й художні засоби. Крім того, окреслено вплив Сковороди на розвиток української літератури, систематизовано методичні підходи до вивчення бароко та його творчості у навчальному процесі. Обґрунтовано актуальність ідей мислителя для сучасної освіти та визначено ефективні методи аналізу його творів у контексті українського бароко.

Ключові слова: Григорій Сковорода, епоха Бароко, філософія, «сродна праця», сучасний освітній процес.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. БАРОКОВИЙ СТИЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: РИСИ, ЖАНРИ, ПОСТАТІ	7
1.1 Виникнення та розвиток напрямку в українській літературі.....	7
1.2 Особливості барокової літератури: тематика, стиль, жанри.....	13
1.3 Видатні представники та їхні твори.....	18
Висновки до розділу I.....	26
 РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ДОБУ БАРОКО	 28
2.1 Світогляд письменника та його стильова манера.....	28
2.2 Барокові мотиви та художні засоби у творчості Сковороди.....	34
2.3 Вплив ідей митця на українську літературу.....	41
Висновки до розділу II.....	46
 РОЗДІЛ III. ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	 48
3.1 Методичні підходи до вивчення літературного бароко.....	48
3.2 Сковорода і сучасність: актуальність його ідей в освітньому процесі.....	54
3.3 Особливості аналізу творів письменника в контексті українського бароко.....	60

Висновки до розділу III.....	66
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українська література доби Бароко (XVI–XVIII ст.) стала вагомим культурно-історичним явищем, що поєднало європейські мистецькі тенденції з національними традиціями та духовними пошуками. Цей стиль, спираючись одночасно на фольклор й античні мотиви, відображав становлення державності та героїко-релігійного ідеалу, збагатив літературу, філософію й освіту, сприяв формуванню національної самосвідомості. Осмислення досліджуваного періоду стало одним із провідних напрямів сучасного літературознавства, фундамент якого заклав Дмитро Чижевський, а згодом розвинули такі науковці, як Володимир Кречотень, Богдана Крися, Олекса Мишанич, Дмитро Наливайко, Григорій Сивокінь, Людмила Софронова, Микола Сулима, Леонід Ушкалов та інші. На нашу думку, українське бароко зберігає значення і сьогодні як унікальне поєднання європейських традицій і національної духовності, заклавши підґрунтя для формування культурної та ідентифікаційної основи українців.

Творчість Григорія Сковороди, одного з найяскравіших представників українського бароко, є визначним явищем, що не втрачає актуальності й сьогодні. Його філософські та поетичні ідеї про свободу, гармонію в житті й моральну досконалість стали основою національної культурної спадщини. Як мислитель і поет, Сковорода передав глибинні імпульси людської душі у зрозумілих образах і заклав світоглядні орієнтири для наступних поколінь. Його спадщина має значення не лише для літературознавства, а й для сучасного освітнього процесу. Саме через вивчення творів Сковороди здобувачі освіти можуть сформувані світоглядні орієнтири та національну

самосвідомість, а його постать утверджує символ української культури та інтелектуальної незалежності.

Мета нашої наукової розвідки – комплексне дослідження творчості Григорія Сковороди в контексті українського бароко, з'ясування характерних рис цього напрямку в національній літературі, визначення барокових елементів у літературній спадщині письменника та окреслення можливостей використання його творчості й ідей у сучасному освітньому процесі.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- проаналізувати передумови виникнення та розвитку бароко в українській літературі;
- визначити ключові особливості барокової літератури: тематику, стильові риси та жанрове розмаїття;
- охарактеризувати творчість видатних представників українського бароко та їхні відомі твори;
- дослідити специфіку творів Григорія Сковороди, його світоглядні та філософські ідеї;
- виявити барокові мотиви, символіку та художні засоби у спадщині письменника;
- з'ясувати, який вплив мали ідеї Сковороди на розвиток української літератури;
- систематизувати методичні підходи до вивчення бароко та творчості письменника в освітньому процесі;
- обґрунтувати актуальність ідей Григорія Сковороди та розкрити їх значення для сучасної освіти;
- виокремити особливості аналізу творів митця в контексті українського бароко й обґрунтувати ефективні прийоми та методи їх опрацювання.

Об'єкт дослідження – творчість Григорія Сковороди як явище української літератури XVIII століття.

Предметом роботи є особливості відображення барокових мотивів у творчості Сковороди та можливості їх використання в освітньому процесі.

Теоретико-методологічну базу роботи становлять літературознавчі концепції українського бароко, зокрема, ідеї таких дослідників, як Ігор Ісіченко, Анатолій Макаров, Леонід Ушкалов, Дмитро Чижевський, Валерій Шевчук. Важливим підґрунтям є також праці, присвячені творчості Григорія Сковороди, зокрема дослідження Наталії Радіонової, Тетяни Шевчук і вищезгаданих літературознавців.

Методи дослідження: аналіз, синтез та узагальнення (виявлення змістових, стильових і жанрових особливостей українського бароко й творчості Григорія Сковороди), ідейно-художній метод (розкриття взаємозв'язку філософських ідей митця з художньою формою), типологічний (зіставлення письменників барокової доби).

Наукова новизна одержаних результатів. Робота охоплює кілька аспектів: по-перше, систематизовано методичні підходи до ефективного вивчення барокових особливостей у його творах; по-друге обґрунтовано актуальність ідей Сковороди для формування світогляду та національної самосвідомості сучасної молоді.

Практичне значення роботи. Результати дослідження творчості Григорія Сковороди в контексті українського бароко дають можливість для інших досліджень і відкривають нові перспективи їхнього осмислення. Проаналізований матеріал цінний тим, що дозволяє не лише глибше зрозуміти ідейні та художні особливості творчої спадщини мислителя, а й ефективно використовувати його в сучасному освітньому процесі для формування цілісного уявлення про національну культуру та духовність.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дипломної роботи були викладені у доповіді на звітній науковій конференції студентів, а також у статті «Творчість Григорія Сковороди в контексті українського літературного бароко (методичні рекомендації до її вивчення в сучасному освітньому процесі)» у «Студентському філологічному віснику».

Структура й обсяг наукової роботи. Дипломна робота складається зі вступу, основної частини, що містить три розділи, висновків і списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 74 сторінки, список використаної літератури – 46 позицій.

РОЗДІЛ І

БАРОКОВИЙ СТИЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: РИСИ, ЖАНРИ, ПОСТАТІ

1.1 Виникнення та розвиток напрямку в українській літературі

Література епохи Бароко становить одну з найяскравіших сторінок української культурної спадщини. У період XVI–XVIII століть цей стиль активно розвивається в українській літературі. Письменники того часу запозичували елементи західноєвропейської барокової традиції, водночас спираючись на власні національні особливості, що формувалися під впливом давньоруської писемності та народної творчості. Унаслідок цього українське бароко стало основою для подальшого становлення і зростання національної літератури. Як зазначав Дмитро Чижевський, *«це був новий розквіт – після довгого підупаду – мистецтва та культури взагалі»* [21, с. 446].

Початковий етап розвитку української літератури й культури є передбароковим, однак у ньому вже відчутна енергія майбутнього напрямку. Сам бароковий стиль в Україні зародився в контексті подій, пов'язаних із Берестейською унією. Як зазначає Дмитро Степовик, *«стиль бароко виник на Україні як реакція на підготовку й проведення Берестейської унії 1596 р., причому найраніше він виявився у мистецтві слова»* [35, с. 210]. Подібно до ситуації в Західній Європі, українське бароко сформувалося в умовах гострої релігійно-ідеологічної боротьби.

Науковці підкреслюють, що тривале існування цього стилю в українській культурі пояснюється і внутрішніми чинниками, зокрема

прагненням до збереження ідентичності та культурної самобутності, що залишило глибокий відбиток у національній свідомості. Пізніше до України доходять ідеї слов'янського відродження, які спонукають культурну еліту замислитися над історичною місією народу. Просвітницькі концепції формували нові орієнтири культурного розвитку, в основі якого стояла народна творчість, фольклор і жива мова. На хвилі слов'янського ренесансу українська інтелігенція починає творити національну культуру за новими засадами, головною з яких стає утвердження народної мови як основи. Д. Чижевський визначав цей процес як *«мовне Відродження в рамках політичного занепаду»*. Інтелектуали доби бароко виявляли глибоку зацікавленість історією. Це яскраво простежується в українській літературі того часу, пронизаній історичним мисленням – у поезії, драмі, а особливо в історичній прозі, зокрема в мемуарах і літописах. Вони не тільки фіксували окремі події, а й були спробою створити унікальну національну історіософію.

Бароко відіграє винятково важливу роль в історії української та загальноєвропейської культури. Цей період став етапом активних інтеграційних процесів у духовному житті, які охопили цілий континент. Насамперед це стосувалося зближення й взаємного впливу між «латинською Європою» та візантійсько-слов'янським світом – двома культурно-історичними спільнотами, які, за висловом А. Тойнбі, є «дочірніми» гілками античної традиції, що розвивалися в різних напрямках. Польський літературознавець Ю. Кжижановський підкреслював, що бароко виконало місію, яку Відродження завершити не змогло: воно сприяло гуманізації європейської культури, незважаючи на численні політичні й релігійні суперечності, і створило єдиний інтелектуально-духовний простір. Справжню цінність цього неоціненого внеску починає глибше усвідомлювати лише сучасна наука [34].

Починаючи приблизно з 1960-х років, у радянській науці відбувся поступовий перегляд ставлення до бароко – його більше не сприймали лише як «мистецтво контрреформації та феодальної реакції», що було характерно

для попередніх соціологізованих підходів. У цей період в Україні почалося активне дослідження українського бароко, яке раніше залишалося фактично під забороною. Однак такі дослідження здебільшого обмежувалися літературою та мистецтвом, зокрема аналізом барокового стилю. Це виглядало дещо несподівано, зважаючи на тривалу боротьбу радянської науки з формалізмом у цих галузях. Водночас такий підхід мав і приховану мету: визнаючи існування барокових стилістичних рис в українській давній літературі та мистецтві, радянські дослідники уникали визнання повноцінної, багатогранної української барокової культури, яка мала своє унікальне місце в європейському культурному просторі XVI–XVIII століть [34].

Українське бароко часто називають «козацьким», оскільки воно відображає непростий процес формування української державності. Ідеї, притаманні бароковій політичній думці, сприяли поширенню серед широких верств населення уявлень про незалежність українського народу та формували героїко-лицарський образ ідеального політичного діяча. Л. Макаров у праці «Світло українського бароко» акцентує, що естетичний ідеал цієї епохи – це «аскет-філософ», людина, що відчуває глибоку любов до життя і природи, але водночас прагне до небесного, вічного та неземного [21].

Бароко – це не просто великий художній стиль, а відображення цілісного світогляду, способу мислення і навіть стилю життя певної історичної доби. Його вплив поширювався далеко за межі літератури й мистецтва, охоплюючи філософію, науку, історіографію, освіту та інші сфери духовного життя. Саме тому зазначений напрям можна розглядати не лише як стиль, а як окрему культурну епоху. Українське літературне бароко не є винятком – воно становить одну з найяскравіших і найзначущіших сторінок у розвитку національної культури [34].

Перші згадки про бароко в українській науці з'являються ще в роботах дослідників міжвоєнного періоду, однак ці згадки мали радше натяковий, ніж системний характер. Справжнім основоположником вивчення українського

бароко вважається Дмитро Чижевський. Починаючи з 1930-х років, він активно публікував серію наукових праць на цю тему в різних країнах і мовах – українською, англійською, німецькою, чеською тощо. Особливо важливою є його збірка нарисів «Український літературний барок», що вийшла в Празі у 1941-1944 роках. Ця праця стала першим ґрунтовним дослідженням бароко в українській науковій традиції. До того ж Чижевський заклав нові методологічні підходи до аналізу бароко й сформулював ключові концепції для подальших студій у цій галузі [34].

У своїх наукових працях згаданий дослідник увів українське бароко в поле дослідження православно-слов'янського культурного середовища, чим істотно розширив уявлення про географічні та історичні межі цього явища. Такий підхід відіграв ключову роль у формуванні загального теоретичного бачення бароко як ширшого, багатогранного культурного феномену. *«Саме Чижевський висунув і послідовно розвинув концепцію бароко як синтезу ренесансу й середньовіччя, класичного та християнського первнів європейської культури»* [34, с. 10]. На той час в Україні його дослідження були суворо заборонені. Як уже згадувалося, вивчення бароко розпочалося лише в 1970-х роках і розвивалося автономно, зосереджуючись головню на аналізі барокового стилю в літературі та мистецтві XVII–XVIII століть, причому з акцентом на соціально-політичні чинники. Лише наприкінці XX століття, особливо після проголошення незалежності України, відбулося помітне пожвавлення наукових студій у цій галузі. Нові умови дали змогу здійснювати глибше й вільніше осмислення культури бароко. У 1990-х роках з'явилася низка праць, у яких по-новому висвітлювались численні явища й процеси української барокової культури. Вони охопили теми, які раніше з ідеологічних причин ігнорувалися або зовсім не досліджувалися [34].

Важливою ознакою новітніх досліджень стало те, що об'єктом вивчення постала не лише література чи окремі види мистецтва, а вся культура українського бароко як цілісний феномен, що охоплює різноманітні форми духовної творчості народу. Почалося активне вивчення філософських

засад бароко, світоглядних орієнтирів, культурної антропології, історіописання, релігійного життя, богословської думки та інших складових духовної сфери того часу [34].

Мотив біблійної історії про Каїна й Авеля був особливо популярним серед авторів барокової доби, які часто використовували його в повчальній літературі для морального осмислення гріха братовбивства. Цей сюжет не зник з літературного обігу і в період романтизму. Наприклад, у повісті «Тарас Бульба» Микола Гоголь звертається до цієї теми, а Тарас Шевченко порушує її у своїй поемі «Гайдамаки» та драмі «Назар Стодоля». В обох творах Шевченко, наслідуючи барокову традицію, використовує сюжет з повчальною метою – для осуду гріха. Романтики ж інтерпретують тему братовбивства через призму народної творчості, яка теж акцентує на засудженні цього злочину. Яскравими прикладами таких творів є «Казка про царів сад та живу сопілочку» О. Бодянського та «Страшний звір» Є. Гребінки [12].

Одним із найцінніших здобутків доби бароко є глибоке занурення у внутрішній світ людини, яке виявляється через літературну форму. Також характерними є рішуче несприйняття зла в будь-яких його проявах і утвердження гуманістичних ідеалів. Бароко суттєво розширило можливості художнього зображення та виразності. В українській літературі воно справило помітний вплив на подальший розвиток національної літератури – це проявилось в розмаїтті жанрових форм, зростанні ролі гуманістичних засад у культурі та активному становленні драматургії. Як правило, цю епоху в нашій літературі поділяють на три етапи: раннє, зріле і пізнє бароко.

Бароковий стиль, хоча й панував відносно короткий час, зазнав значних змін – від своїх витоків до розкішного пізнього бароко, а згодом і до рококо. В Україні цей процес трансформації не був надто різким чи яскраво вираженим. Приблизно після 1680 року українська література вступила в етап особливо пишного стилю, переповненого декоративністю та формальними засобами вираження (прикладом можуть слугувати твори Івана

Величковського, Стефана Яворського). Водночас існували й поміркованіші автори, зокрема серед духовенства, яке рідко вдавалося до такої художньої сміливості, яку могли собі дозволити світські поети. Надалі, під впливом політичних чинників, почався спад, що не сприяв розвитку радикальних літературних форм. Втім, у сфері поезики українське бароко дало приклад доволі рішучих реформ, зокрема в питаннях віршування. Одним із найрадикальніших реформаторів був Григорій Сковорода [41].

Українська барокова література не охопила всього жанрового розмаїття, характерного для європейського бароко. Особливо помітною була відсутність багатьох світських жанрів. Це було обумовлено передусім соціальними умовами, зокрема обмеженими можливостями для друку. Через це, наприклад, не розвинувся жанр великого роману – адже розповсюдження через рукописну передачу було для нього непридатним. Також майже не з'являвся великий епос, навіть у вигляді перекладів, хоча він міг би існувати, якби були належні умови для публікації. Варто додати, що барокова література в Україні часто залишалася анонімною. Хоч ми знаємо чимало імен авторів, про багатьох із них маємо лише фрагментарну інформацію або взагалі тільки згадки про їхні імена [41].

Барокові риси почали проявлятися в українських текстах уже в останній чверті XVI століття. Особливо це стало помітно в полеміці з польськими авторами, зокрема з отцем Петром Скаргою – одним із найвизначніших представників польської барокової літератури. Саме суперечка з противниками спонукала українських письменників-публіцистів переймати їхні художні прийоми. Наприклад, у полемічних творах Герасима Смотрицького (1587 р.) вже спостерігається використання образної, метафоричної мови, що є характерною ознакою бароко. І справді, тенденції, які панували в цей період у розвитку європейської культури, значною мірою збігалися з рисами барокової естетики. Це дозволяє стверджувати, що бароко стало першим по-справжньому загальноєвропейським художнім стилем,

поширення якого збігалось в часі та схожих формах у різних національних літературах [9].

Варто зазначити, що українське літературне бароко сформувалося на основі вітчизняних традицій у контексті непростой політичної та культурної ситуації, яка включала активну боротьбу за збереження національної самобутності, релігійні суперечки та вплив західноєвропейської освітньої думки.

1.2 Особливості барокової літератури: тематика, стиль, жанри

Однією з характерних рис українського бароко є те, що елементи та риси Ренесансу проникали в нього поступово, вже в процесі власного становлення. Це найяскравіше проявляється на змістовому рівні, де головну роль відіграє духовний, зокрема релігійно-церковний, компонент. Важливо й те, що більшість представників українського бароко були діячами духовного стану. У цьому аспекті бароко в Україні загалом тяжіє до традицій християнсько-середньовічної культури, хоча водночас усе сильніше відчувається вплив нової культури, пов'язаної з ідеями Ренесансу та античності. Натомість на формальному рівні ця епоха значно виразніше демонструє подібність до загальноєвропейських художніх тенденцій [34].

Бароко – важлива складова історико-культурного розвитку, що постає як цілісний художній феномен у західноєвропейських літературах на межі XVI–XVIII століть. Для розуміння його стилістики необхідно враховувати взаємозв'язки з іншими мистецькими напрямками. Цим пояснюється його синтетична природа, на яку вказував Д. Чижевський: на зміну гармонії ренесансу приходять складність і драматизм, подібні до готики; замість антропоцентризму – теоцентризм, а замість світськості – посилена релігійність. Бароко також характеризується власним світоглядом: воно відкидає ренесансний оптимізм щодо природи людини, зображаючи її як

слабку істоту, що шукає спасіння в аскетизмі. У центрі барокового конфлікту – внутрішня криза та протиріччя між людиною і світом [3].

Українська література доби бароко вирізнялася притаманною їй синкретичністю, яка об'єднувала духовні, філософські й світські мотиви. Зокрема, релігійні сюжети часто осмислювались через призму актуальних подій, як це спостерігається в доробку Лазаря Барановича. Паралельно з духовною тематикою розвивалась і світська література, яка активно зверталася до історичних та любовних мотивів.

Однією з ключових рис стилю була метафоричність та алегоризм. Образи й порівняння мали складну структуру й вимагали від читача глибокого інтелектуального зусилля для розуміння, як, наприклад, у поезії Івана Величковського, де насичені метафори використовувалися для глибокого пізнання навколишнього світу. Барокова література також характеризувалася динамізмом і експресією, що особливо проявлялося в історичних жанрах – зокрема, в козацьких літописах. Живі, емоційно насичені описи надавали текстам яскравого драматизму й виразності. Контрасти та парадокси, властиві бароковій естетиці, відображали складне, суперечливе сприйняття реальності того часу. У творчості Григорія Сковороди, наприклад, глибокі філософські роздуми вдало поєднувалися з іронією й парадоксальними висловами, зокрема у формі оксюморонів [38].

Ще однією особливою рисою українського бароко є те, що традиційна духовна тематика набувала нового художнього звучання. Варто враховувати, що давня література мала синкретичний характер – вона виступала носієм загального духовно-практичного досвіду епохи. Українське бароко в широкому розумінні зберігає ключові риси художньої мови європейського бароко: складну метафорику й символізм, виразні протиставлення, антиномії, активне використання риторичних фігур, емблем, оксиморонів тощо. Ця риторична насиченість яскраво відображена в творах багатьох українських авторів – від Івана Вишенського до Григорія Сковороди, чия творчість вважається вершиною й універсальним виявом барокової культури.

Паралельно з цим в українському письменстві барокової доби починає формуватися нова система жанрів, подібна до європейської літературної моделі Нового часу, яка включала нові для української традиції ліричні та драматичні форми [34].

Одним із найпоширеніших жанрів поезії в епоху українського бароко була духовна пісня. Водночас і в межах світської поезії спостерігається жанрова розмаїтість: тут бачимо філософську та еротичну лірику, панегірики, епіграми, пейзажні твори та вірші з емблематикою. Серед найоригінальніших форм можна виокремити так звані «віршові забави» – акровірші, кабалістичні та фігурні вірші, що демонстрували творчу вигадку й технічну майстерність поетів. Розвивається і українська барокова проза, яка охоплює як релігійні повісті й оповідання, так і світські твори. Особливу популярність здобувають демонологічні повісті та пригодницькі оповідання, що відображають інтерес до фантастики, містики та драматичних життєвих колізій. Значного розквіту досягає театральне мистецтво барокової доби. З'являється шкільна драма, яка прийшла з Європи та вміло поєднала християнські ідеї з образами античної міфології. У XVIII столітті починають створюватися світські драматичні твори, побудовані на сюжетах з української та світової історії, що розширює тематику й емоційну палітру українського театру бароко.

Тому, жанрове розмаїття українського бароко охоплювало такі основні напрями:

- Поезія: представлена панегіричними творами, епіграмами, елегіями та майстерно виконаними фігурними віршами. Особливо вирізняються твори Івана Величковського, який творчо експериментував із формою та стилем.
- Проза: включала жанри проповідей, агіографій (житій святих), а також полемічні трактати, що слугували інтелектуальним майданчиком для висвітлення богословських та філософських поглядів.

- Драматургія: була представлена шкільною драмою, інтермедіями та вертепними виставами, які тісно перепліталися з освітніми процесами та народними культурними традиціями.

Українське бароко не лише відгукувалося на загальноєвропейські тенденції, а й зберігало власну автентичність через звернення до народної творчості й національної історії. Велику роль у становленні цього напрямку відігравали освітні осередки, зокрема Києво-Могилянська академія, яка виховала нову когорту освічених діячів.

Багато дослідників вважають, що найбільшого розквіту українське бароко досягло саме в другій половині XVII століття. У цей період спостерігається активне проникнення метафізичної тематики в літературний процес. Центральною метою художнього твору стає прагнення досягнути не стільки сенс людського життя, скільки сенс самого буття – осмислення дії духовних законів у матеріальному світі. Митці-метафізики цієї доби характеризуються песимістичним світоглядом: їхні твори сповнені страху смерті, прагнення втечі від реальності в аскетичне існування. Такий спосіб сприйняття світу зумовив специфіку барокової метафізичної літератури. Автори часто зверталися до середньовічних ідей, підкреслюючи неміч людини, ілюзорність її буття, зосереджуючи увагу на концепції життя як «марноти марнот» [26].

У пошуках духовного порятунку письменники бароко прагнули повернення до Бога, відмови від грішних спокус і матеріального світу. Їхнє натхнення живилося уявою, мрією, релігійними переживаннями, біблійними текстами. Саме тому метафізична література цієї доби відкривала перед людиною простір неможливого – сферу мрій, снів та інтуїтивного пізнання. Прагнення передати ірраціональні істини втілювалося через активне формотворче експериментування: у складній, вишуканій художній формі читач мав змогу наблизитися до досягнення вищих сенсів [26].

Стиль бароко вирізняється надмірною емоційністю, динамікою, урочистістю та пристрасною до театрального ефекту. Йому притаманні

показна експресія, декоративна пишнота, сильне почуттєве напруження та тяжіння до видовищності. Бароко активно використовує антитези, гіперболи, складні метафори, алегорії, а також образи незвичайного й екзотичного – усе це створює атмосферу драматичного контрасту між уявою і реальністю. На відміну від гармонійного, врівноваженого мистецтва Відродження, досліджуваний напрям тяжіє до грандіозності, ілюзій та надмірних емоцій. У цьому стилі надзвичайно важливу роль відіграє зовнішній ефект, здатний вразити глядача чи читача.

Ці риси епохи чітко виступають і в портретному жанрі. Образи людей передаються через вираз стриманої величі та приборканих пристрастей. Вони не заглиблюються у психологічні глибини, а радше фокусуються на зовнішній виразності, силі характеру й внутрішній напрузі – так, як того вимагала доба. Добро й зло співіснують у цих образах поруч, віддзеркалюючи суперечливу суть барокового світосприйняття [33].

Варто зазначити, що яскравим проявом риторичної природи української літератури доби бароко є поєднання поетичних і прозових елементів у межах одного твору. Ще П. Гулак-Артемівський звертав увагу на тонку межу між поезією та прозою, підкреслюючи, що їхня схожість на початкових етапах розвитку, а згодом розмежування як окремих жанрів, обумовлені рівнем освіченості суспільства, розвитком інтелектуальних здібностей, а також численними чинниками – від кліматичних умов і народного характеру до звичаїв, типу управління, побуту, суспільного й політичного ладу, а передусім – моральних норм і релігійних переконань.

Інтерес до риторичного підґрунтя барокової літератури з'явився ще наприкінці XIX століття, про що свідчать дослідження Миколи Сумцова, який детально аналізував риторичні прийоми в текстах того часу. Згодом Дмитро Чижевський також наголошував на синкретизмі барокового письма як на одній із ключових ознак літератури цієї доби. Зокрема, у творі «Діоптра» о. Віталія Дубенського поетичні епіграми наприкінці кожного розділу виконують роль узагальнень, передаючи основні

ідеї прозової частини. Їхній несподіваний, афористичний фінал відповідає бароковій дотепності (концептизму) й традиції використовувати алегорії та метафори. Така форма сприяла також усному поширенню знань, що має витоки ще в античності. Однак віршовані фрагменти в «Діоптрі» залишаються підпорядкованими прозовій основі. У тексті «Каменя в...ри» Стефана Яворського віршовані вставки мали насамперед дидактичне призначення – вони полегшували запам'ятовування матеріалу. Окрім цього, поезії, виокремлені графічно, допомагали акцентувати увагу читача на ключових моментах. Завдяки своїй ритмічній структурі вірші чи метризована проза урізноманітнювали прозовий виклад, запобігаючи його одноманітності й підкреслюючи важливі фрагменти. У деяких випадках такі вставки також виконували декоративну функцію, слугуючи своєрідною книжковою прикрасою [6].

У барокових українських текстах поєднання поезії та прози зазвичай виконувало певні функції. Віршовані вставки в прозу здебільшого мали емоційне навантаження – вони передавали почуття автора (особливо в полемічних творах) та впливали на емоційне сприйняття читача. Натомість прозові вставки в поетичні тексти часто слугували простором для філософських або богословських роздумів, а також допомагали точніше пояснити чи деталізувати певні образи або події.

Поетика літературного бароко вирізняється поєднанням суперечливих і різнорідних елементів. Вона органічно об'єднує трагічне з комічним, високе з буденним, страшне з веселим. У ній дивовижно переплітаються християнські й язичницькі мотиви. Це поєднання протилежностей – одна з головних рис барокового стилю. У творах цієї епохи символічне легко межує з натуралістичним, духовне – з чуттєвим, а святе – з жартівливим. Для митця бароко не існує заборонених тем або несумісних елементів: усе можна об'єднати, якщо це викликає подив і вигадливо оформлене, зокрема через дотепну метафору. Однією з визначальних рис напрямку є його контрастність, яка проявляється у змалюванні персонажів як у моменти щастя, так і в часи

страждання, а також у зіставленні земного з небесним. Ця барокова особливість яскраво втілюється через метафори, символи та алегорії. Письменники бароко захоплювалися складною формою, химерністю та незвичайністю, що виявлялося у рясному використанні метафор, порівнянь, антитез і фігурних віршів. Усі ці засоби служили головній меті – здивувати, вразити уяву читача. Українська література досліджуваного періоду цікава й унікальна з кількох причин: вона поєднує глибоку духовність, філософські роздуми й художню вигадливість, що відображають складну епоху та багатство української культури того часу.

1.3 Видатні представники та їхні твори

Серед найважливіших здобутків бароко особливо вирізняється глибоке занурення у внутрішній світ людини, виражене через літературні форми, рішуче несприйняття зла в усіх його проявах і утвердження гуманістичних ідеалів. Українське бароко істотно вплинуло на подальший розвиток національної літератури, сприяючи розширенню жанрового розмаїття, поглибленню духовної культури та становленню драматургії. Світ у культурі бароко постає як безмежний і змінний, а особистість – як складна, багатовимірна і багатогранна. Духовне життя цього періоду насичене емоціями, пристрастями, внутрішніми суперечностями та боротьбою. Епоха Бароко збагатила Україну великою кількістю видатних постатей.

Творчість Мелетія Смотрицького становить собою вагомий сторінку в процесі формування українського барокового письменства. Більше того, його постать як полеміста є символічною для свого часу. Літературна діяльність митця також є своєрідним спалахом індивідуального таланту в переломну епоху, а тому в подальших літературних етапах можна простежити традиції, започатковані саме його творчістю. Слід підкреслити, що творчість М. Смотрицького належить до полемічної літератури, в якій виразно відбивається естетика раннього українського бароко. Його твір «Тренос, або Плач єдиної вселенської апостольської східної церкви» (1610) був написаний польською мовою й підписаний іменем Теофіла Ортолога

(псевдонім М. Смотрицького). Праця стала реакцією на події у Вільні 1609 року, коли уніатами було вигнано православних ченців із монастиря за відмову приєднатися до греко-католицької церкви. Високий художній рівень твору проявляється у витонченій образній системі, яку створив автор. Особливу увагу привертає звернення до народної традиції плачу – голосіння, використання персоніфікації, а також влучно змальований у фольклорному дусі образ Матері-Церкви. Крім того, ерудованість і широта знань діяча знайшли вияв у використанні ним понад 150 творів світової літератури у «Треносі». Відомими його творами є й «Антиграфи» (1608), «Апологія» (1628) та інші.

Іван Вишенський є одним із найяскравіших представників полемічної традиції. Один із його перших творів – «Послання до всѣхъ обще, в Лядской земли живущихъ» (1588), який з'явився на початку 90-х років XVI століття, є гострою критикою феодально-кріпосницького ладу Речі Посполитої. У своїх творах Вишенський протиставляє життя духовного подвижника – аскетичне, спрямоване до істини й віри – розкішному, безмістовному життю шляхти, що минає в бенкетах, пияцтві, нескінченних суперечках про «права, статuti й конституції». Загалом образ і творчість Вишенського уособлюють ідеал маскулінності тогочасної епохи – це патріотизм, шляхетність духу, стриманість у тілесних бажаннях, суворий аскетизм, моральна чистота, відраза до несправедливості й гноблення. І. Вишенський є репрезентантом локального напрямку барокової культури, що базувався на містично-символічному сприйнятті світу та крайній формі індивідуалізму [13]. Особливу силу його творам надають багатство епітетів, численні порівняння, риторичні запитання і звернення, іронічне змалювання побутових сцен, насичена лексика й активне використання живої народної мови, що забезпечують яскравість і виразність його письма. До відомих праць Вишенського належать також «Писаніє к утекшим от православкой вѣри епископамъ» (1598), «Послання князю Василю Острозькому...» (1599–1600), «Порада» (1599–1600) та ін.

У проповідницькій прозі Лазаря Барановича важливим як змістовим, так і літературним елементом виступає агіографічний дискурс. Мова йде про зображення постатей святих, навколо яких часто вибудовується вся проповідь. При цьому йдеться не лише про загальновизнаних святих, вшанування яких передбачене православним календарем, а переважно про «власних» святих – зокрема перших руських ченців Антонія і Феодосія, князя Володимира, а також княжичів Бориса й Гліба. Такі проповіді рясніють деталями, пов'язаними з добою Київської Русі, що свідчить про велику історичну ерудицію самого проповідника. Лазар Баранович є автором низки книжкових видань. Зокрема, він опублікував кілька збірок проповідей: «Меч духовний» (1666, 1668), «Труби словес проповідних» (1674, 1679), а також «Трубы на дни нарочитыя праздніков» (1674). До його творчого доробку також входить релігійно-полемічний трактат «Nowa Miara Stary wiary» (1676) і поетична збірка «Лютня Аполлонова» (1671), яка налічує тисячу віршів, написаних польською мовою. У цій поетичній збірці зокрема міститься цикл «Nagrobki... Oycu Piotrowi Mohile» («Нагробки... Отцю Петру Могилі») – шість епітафій у віршованій формі, присвячених митрополитові Петру Могилі, написаних з нагоди його поховання у 1647 році.

Дмитро Туптало «є одним із найплідніших староукраїнських письменників, чия творча багатогранність вражає. Це поет і композитор, який створював мелодії до власних віршів, драматург, що сам ставив свої п'єси, автор численних оповідей про чудеса, а також філософ, богослов, історик, укладач щоденника та листів» [45, с. 219]. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович доручив Дмитру Тупталу написати оповіді про чуда ікони Богородиці Троїцько-Іллінського монастиря, результатом чого став твір «Руно орошенне» (1680). Книга мала великий успіх і неодноразово перевидавалася в Чернігові та Києві. У 1700 році Туптало видав богословсько-моралістичний трактат «Апология на втолення печалі...», де, посилаючись на апостола Павла, закликав підтримувати ближніх у часи страждання. Інші його проповіді були опубліковані вже після смерті. Стиль

його творів відзначається бароковою пишністю: багатством епітетів, порівнянь і синонімів. Як зауважував Д. Чижевський, ця стилістика не затуляє, а лише підсилює глибину змісту та чуттєвість образів. У своїх драматичних творах він продемонстрував глибину художнього мислення та виразив власну творчу індивідуальність, створивши яскраві алегоричні образи. Найвідомішим твором Дмитра Туптала є ґрунтовна праця «Четї-Мінеї» – зібрання життєписів святих, над яким він наполегливо працював протягом більш ніж двадцяти років (1683–1705) [24].

Одним із найпоширеніших літературних жанрів XVII століття був панегірик – урочистий твір, присвячений відомим постатям України. Один із панегіриків, присвячений Лазарю Барановичу, був створений поетом Іваном Величковським у 1683–1684 роках. Мова твору має макаронічний характер – у ній поєднуються польська та латинська мови, що підкреслює особливе шанування адресата. Панегірик І. Величковського складається зі 227 речень і розподілений на 68 сапфічних строф. До того ж митець написав «Вірші про Дедала» (1687), присвячені гетьману Івану Самойловичу, збірник коротких поезій, що зберігся в рукописі Києво-Софійського собору № 362 і був названий В. Перетцом «Антологією 1670–1680-х років». Окрім того, автор уклав два слов'яноукраїнські збірники під назвами «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко» (1691). Іван Величковський був творчою особистістю, яка щиро цікавилася доробком своїх сучасників. Саме тому він завів спеціальний зошит під назвою «Книжиця», що складався з двох «Зшитків». Укладаючи цю збірку, Величковський мав чітке задумання – згодом він назвав її «Премудрий наставник». На окремому аркуші він занотував повчальну фразу: *«Хто в юності не хоче трудитися, у старості зле постраждає»* [25, с. 8]. Маючи блискуче володіння словом і поетичною формою, він захоплювався літературними експериментами, постійно прагнув відкривати й розвивати нові, нестандартні жанри та стилі. Це була справжня постать барокової доби – у ньому гармонійно співіснували ренесансна життєрадісність і любов до життя з глибокою, щирою релігійністю. Така

внутрішня двоїстість породжувала духовну напруженість і власну драму його душі, що, однак, ставала джерелом потужної енергії для його творчості.

Серед видатних представників досліджуваного періоду не можна не згадати Самійла Величка і тим паче його «Літопис», датований 1720 роком, який став спробою створити масштабну історію України – першу у своєму роді. Цей твір базується на великій кількості джерел і містить численні автентичні документи, доповнені посиланнями на праці професорів і випускників Києво-Могилянської академії. «Літопис» Величка є вершиною українського літописання в стилі бароко. Жоден автор до нього чи після не зміг створити настільки складну й водночас гармонійну мозаїку, яка відповідала б усім вимогам літературного барокового стилю. Це не просто хронологічний переказ подій, а глибоко художній твір, у якому автор майстерно добирає виразні образи, вводить важливі деталі та через численні ліричні відступи демонструє власне ставлення до подій і осіб. Самійло Величко був не лише літописцем, а й книголюбом і збирачем рукописів – мав власну бібліотеку, а також включав до свого твору зібрані тексти. Писав виробленою книжною українською мовою, відомою як «козацьке наріччя», володів риторикою, знався на поетичних правилах, умів оперувати античними образами. Його вважають одним із основоположників прозового стилю українського бароко, і серед своїх сучасників він не мав рівних. Останній його твір «Космографія», завершений у 1728 році, був перекладений на книжну українську мову [31].

Твори Феофана Прокоповича були широко відомі й активно поширювалися в слов'янських країнах. Наприклад, у Сербії його підручник «Первое учение отрокам» (1723) був перевиданий сім разів. У своїй творчості та громадській діяльності він втілював ключові ідеї раннього Просвітництва: відмову від схоластики й догматизму в науці, заперечення спекулятивного підходу до вивчення природи, звільнення філософії з-під контролю теології, зростаючу зацікавленість природничими науками, прагнення зробити знання й освіту доступними для широких верств населення. Він виступав за

секуляризацію суспільного життя, критично осмислював Біблію, пропагував ідеї толерантності, приділяв увагу внутрішньому світові людини та підтримував використання національних мов у науці замість традиційної латини. Одним із його найвідоміших творів став трактат «Правди волі монаршої» (1722), у якому він обґрунтовував право царя самостійно визначати свого наступника. Феофан Прокопович залишив по собі велику й різноманітну літературну спадщину. Серед його творів – поетична драма «Володимир» (1705), присвячена гетьману Івану Мазепі (хоча згодом він різко змінив ставлення до нього), богословські трактати, латиномовні курси лекцій, навчальні посібники, поезія, а також велике епістолярне надбання.

Василь Довгович *«працював у манері архаїчній і хоч прожив до 1849 р., за своїми естетичними принципами належить до давньої української літератури, власне – до бароко»* [45, с. 677]. Його поетична спадщина налічує близько 200 творів, написаних латинською, угорською та українською мовами. Основні мотиви його поезії – це вільнодумство, прагнення до правдивого відтворення життя та звичаїв. У віршах Довговича відчувається особливе сприйняття краси навколишнього світу, що наповнює його твори образністю та емоційною глибиною, оберігаючи їх від поверховості й духовної порожнечі. У збірці «Поемата» (1832) автору вдалося передати власний життєвий досвід. Аналіз його творчості свідчить про здатність поєднувати суперечливе в межах естетичної гармонії та краси. Вірші позначені духом свободи, реалістичним баченням дійсності та широким тематичним спектром: від мистецтва й щастя до війни, миру та майбутнього народу. Інтерес до народного християнства став важливим чинником, що спонукав поета звернутися до творчості народною мовою. Однією з характерних рис його стилю є активне використання антитез, що вказує на його належність до барокової естетики. Не менш важливою особливістю творчості митця є прагнення до гармонії як ключового елементу поетичного мислення [2].

Творчість Симеона Полоцького вирізняється жанровим і тематичним розмаїттям. Вона охоплює віршовані переклади літургійних текстів, декламації, діалоги, епіграми, окказіональну поезію (вірші до свят і подій), панегірики, написи до зображень, а також зразки «курйозної» поезії – загадки, акровірші, римовані діалоги, макаронічні тексти з використанням кількох мов, фігурні вірші у вигляді хреста, променів, «раки» (що читаються в обидва боки), та «лабіринти» – складні композиції з багаторазовим прочитанням сакральних фраз. Симеон Полоцький чітко усвідомлював два головні напрямки своєї поетичної творчості – дидактично-просвітницький і панегіричний. Він реалізував їх у своїх поетичних збірках: спочатку у «Вертограді многоцвітному» (1676–1680), а згодом у «Рифмологіоні» (1680). Обидві книги відзначаються великою жанровою і тематичною різноманітністю. Вони нагадують своєрідний музей, де на «вітринах» у певному порядку виставлено багато різноманітних, часто рідкісних і давніх речей – усе те, що Симеон, як пристрасний книголюб і знавець, зібрав упродовж життя у своїй пам'яті. Тому недаремно митця називають майстром «фігурного вірша».

Касіян Сакович був талановитим письменником. Свій перший філософський твір «Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини» він надрукував польською мовою в Кракові у 1620 році. Через два роки, у 1622-му, в Києві вийшли його «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написані тодішньою книжною «руською» мовою. Ці поезії, створені за зразками силабічного бароко, розкривають теми швидкоплинності життя, невідворотності смерті й нагадують, що людина завжди повинна про це пам'ятати. Автор закликає наслідувати Сагайдачного, який не розтратив своїх багатств даремно. Своє рішення перейти в католицизм Сакович пояснив у полемічному творі «Перспектива», де вказав на причини занепаду східних християнських церков, виявив практичні недоліки православного обряду того часу та історично обґрунтував необхідність церковного розвитку України в межах

католицької традиції. Його творчість відображає релігійні й культурні суперечності тієї доби, а також особистий пошук духовної істини.

Петро Могила є автором та укладачем близько двадцяти творів, що охоплюють церковно-богословську, полемічну, просвітницьку, філософську і моралізаторську тематику. Серед його праць – такі відомі книги, як «Євангеліє учительное» (1616), «Анфологійон» (1636), «Евхологійон» (1646) та інші. У своїх творах він звертався до популярної для української барокової літератури теми швидкоплинності та марноти земного життя, закликаючи співвітчизників творити добрі справи, жертвувати на прикрашення храмів і шкіл, підтримувати духовенство, сиріт і бідних. Ці принципи високого духовного служіння П. Могила втілював не лише у слові, а й у власному житті та діяльності. Його праці мали на меті уніфікацію та впорядкування правил церковного життя, догматичного вчення і богослужбового порядку. Як мислитель доби бароко, П. Могила прагнув поєднати середньовічну схоластику з ідеями Ренесансу та Реформації, вченням античних і християнських авторів. Основною рисою його інтелектуального підходу був синтез західної та східної традицій, який він здійснював вибірково, спираючись на національну духовну спадщину. Завдяки цьому митець сприяв залученню українського народу до загальнолюдських культурних цінностей.

Українське бароко, окрім загальноєвропейських особливостей, мало й свої унікальні риси, адже спиралося на національні традиції, тому можна з упевненістю говорити про його оригінальний національний характер. Більшість світоглядних пошуків того часу були пронизані релігійною тематикою. Природа сприймалася як прояв Божої сутності, а в естетичних уявленнях українського бароко важливе місце займали мотиви мінливості світу, мандрівки душі й тіла. Ідеальним образом для бароко стала постать аскета-філософа – людини, якій притаманна антична любов до всього живого, але чия душа сповнена прагнення до небесного, вічного й

безсмертного. Втіленням такого ідеалу став народний філософ Григорій Сковорода, про якого розповідається детальніше у наступному розділі.

Висновки до розділу I

Українська література доби Бароко – це вагомий культурно-історичний феномен, який розквітнув у XVI–XVIII століттях і став не лише відлунням загальноєвропейських мистецьких тенденцій, а й виразником глибоких національних традицій, духовних пошуків та суспільних прагнень. Література зазначеного періоду вирізнялася пишним і складним стилем, поєднанням релігійних та світських мотивів. Характерними рисами були алегоризм, символізм, використання контрастів та емблематичність.

Представники цього періоду активно розвивали різноманітні жанри, зокрема полемічну літературу, віршування, драму та козацькі літописи, відображаючи тогочасні суспільно-політичні та культурні реалії. Формальні експерименти (акростиhi, фігурні вірші, метафоричні навантаження) мали на меті здивувати, вразити, змусити замислитись. Бароко об'єднувало несумісне: святе й грішне, трагічне й комічне, філософське і буденне. Основними темами стали: швидкоплинність життя, страх смерті та мрія про вічність, гріх, покаяння, духовний пошук, криза людського існування, конфлікт між внутрішнім світом і зовнішніми обставинами. Українське бароко не копіювало західноєвропейські зразки, а розвивалося на основі власної традиції – з опорою на фольклор, давньоруську книжність, живу народну мову. Його ще називають «козацьким бароко», адже воно відбиває епоху формування української державності та героїко-релігійного ідеалу.

Цей період дав національній культурі плеяду видатних письменників, мислителів і церковних діячів, кожен із яких зробив вагомий внесок у розвиток літератури, філософії, богослов'я та освіти. Їхні твори вражають жанровим розмаїттям, філософською глибиною і моральним пафосом. Ці автори не лише формували художній смак доби, а й закладали основи національної ідентичності, сприяючи поширенню освіти, збереженню історичної пам'яті та розвитку української мови й духовності. Українське

бароко – це час, коли слово було інструментом віри, науки й боротьби за культурну самобутність.

РОЗДІЛ II

ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ДОБУ БАРОКО

2.1 Світогляд письменника та його стильова манера

Існують такі історичні постаті, чиї ідеї з плином часу не втрачають своєї актуальності. Саме такою постаттю був Григорій Сковорода – одна з найяскравіших фігур в історії української духовності, якого Дмитро Чижевський справедливо назвав «найцікавішою постаттю українського духу» [42]. Видатний митець народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в родині незаможного козака. Його часто

називають мандрівним філософом, адже більшу частину життя він провів у подорожах. Вважається засновником жанру байки в українській літературі. Сам Сковорода називав себе Варсавою, тобто «сином свободи».

Філософська й педагогічна спадщина Сковороди неодноразово ставала об'єктом дослідження багатьох науковців, серед яких Д. Багалій, Ю. Вільчинський, М. Закалюжний, М. Кашуба, М. Ковалинський, В. Литвинов, В. Нічик, В. Петров, С. Русова, М. Сумцов, О. Туляков та інші. У своїх працях вони розкривали закономірності розвитку філософської думки доби, в якій жив і творив Сковорода, а також підкреслювали його унікальний внесок у формування національної філософської традиції.

Філософські й естетичні ідеї бароко знайшли виразне втілення в творчості Григорія Сковороди. Недарма стверджують, що *«з ним літературне бароко не дожсєвріло, а догоріло повним полум'ям до кінця та враз згасло. Згасло разом з притаманною українському бароко літературною мовою: на зміну йому прийшла мова народна»* [40, с. 253]. Світогляд Сковороди значною мірою ґрунтується на барокових засадах – навіть глибше, ніж може здаватися на перший погляд. Як слушно зауважив Леонід Ушкалов, *«його засадниче поняття “сродність” годі зрозуміти поза “горизонтом сподівань”... українського барокового богомислення»* [37, с. 143]. Сковорода створив оригінальну філософську систему, яка, за його переконанням, є найважливішою з усіх наук, бо здатна показати людині шлях до щастя – те, чого не може дати жодна інша наука.

Попри те, що Сковорода народився ще у XVIII столітті, його роздуми й сьогодні сприймаються як напрочуд сучасні, наче він осмислює саме наш час. У центрі його філософії – ідея, що людська природа не повинна обмежуватись лише прагненням до матеріального зиску чи споживання. Людина, на думку Сковороди, покликана бути творчою, гармонійною істотою. Праця ж для нього – не просто спосіб забезпечити життя, а перш за все – глибока внутрішня потреба, джерело справжньої радості й насолоди.

Григорій Сковорода висловлював свої філософські ідеї майже в усіх літературних формах, у яких працював: у віршах, байках, притчах, однак найповніше – у трактатах. Серед його найвідоміших філософських творів варто виокремити «Вступні двері до християнської добронравності», «Кільце» та інші. У своїх трактатах Сковорода використовував різноманітні жанрові форми: диспути, повчання, послання, притчі.

Основні ідеї його світогляду можна сформулювати так:

1) Антитетичність буття. На переконання Сковороди, усе людське життя побудоване на протиставленнях. Він розрізняв зміст (дух, Бог) і форму (матерію), наголошуючи, що існують дві натури: видима і невидима. Він писав: *«Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга невидима. Оця невидима натура – Бог...»* [39, с. 133].

2) Триєдина будова світу. Мислитель уявляв світ як «перехресний храм премудрого Бога», який включає три рівні: макрокосмос (всесвіт), мікрокосмос (людина) і світ символів (насамперед Біблія), що разом творять єдину гармонійну систему.

3) Філософія щастя через самопізнання. У центрі його вчення — людина. Сковорода вважав, що шлях до Бога починається з пізнання самого себе. Це пізнання не є фізичним (мандрівки, подорожі), а духовним — через вивчення Святого Письма, наук і власної душі.

4) Філософія серця та любові. Самопізнання і пізнання Бога, за Сковородою, повинно відбуватися через серце. Лише живучи серцем, людина досягає справжнього життя. Окреме місце в його світогляді посідає любов до природи, яка для нього була джерелом натхнення та гармонії. Свої твори він переважно писав на природі, влітку, наодинці з собою, що згодом дало підстави назвати його «слов'янським Руссо».

5) Ідея спорідненої праці. Людина, яка пізнала себе й опанувала науку любові та смирення, обов'язково відкриє своє справжнє покликання у праці — не як обов'язку, а як творчому самореалізованому життєвому шляху.

б) Значення виховання. Важливою складовою становлення духовної людини Сковорода вважав виховання. Саме в його педагогічних ідеях знайшли завершене втілення всі ключові принципи його філософської системи. Виховання, на його думку, є шляхом до самопізнання, внутрішньої гармонії та морального вдосконалення [39].

Він також залишив по собі численні афоризми, які стали крилатими висловами, наприклад: «З усіх утрат втрата часу найтяжча», «Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю», «Один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий», «Сопілка і вівця дорожча царського вінця». Одна з найвідоміших цитат Григорія Сковороди – «Світ ловив мене, але не спіймав» – є не просто філософським підсумком його життєвого шляху, а й глибоким символом внутрішньої свободи. Вона відображає не лише його здатність уникати пасток світського життя під час земного існування, а й впевненість у тому, що й надалі, навіть після смерті, його суть залишиться недосяжною для зовнішнього світу. Цей вислів став уособленням його незалежного духу та прагнення до істинної свободи.

Як поет, Григорій Сковорода у своїх віршах – зокрема в збірці «Сад божественних пісень», а також у поетичних вставках у прозових творах і листах – розвиває мотиви, що ґрунтуються на християнському віровченні, національному світогляді, етнопсихології, традиціях і духовних потребах народу. Він розкриває теми щирої та глибокої віри в Бога як основу буття людини й природи, осмислює вчення Ісуса Христа та його постать як джерело натхнення для ліричного героя. У його поезії виразно присутні образи християнських чеснот, любові, гріха, смерті, добра, долі, краси рідної землі. Сковорода гостро критикує лицемірство можновладців, їхнє надмірне захоплення матеріальним, підміну справжньої праці імітацією, аморальність, беззаконня та розпусту, що стали ознаками тогочасного суспільства. Його вірші пройняті глибокою духовністю, громадянською позицією та виразним повчальним змістом. У формальному плані Сковорода збагачує традиційний силабічний вірш, експериментуючи з елементами силабо-тонічної системи,

що робить його поетичну техніку особливо цікавою й новаторською для свого часу [18].

У своїх байках Григорій Сковорода розвиває як езопівські, так і власні морально-етичні теми. Він гостро критикує фальшиві цінності, марнославство, кар'єризм і корупцію серед панства, протиставляючи їм чесність, працьовитість і справжню дружбу. Творчо переосмислюючи сюжети Езопа, Сковорода поєднує народну й книжну мудрість із власними спостереженнями. Його байки мають просвітницько-гуманістичне спрямування і перегукуються з філософськими та поетичними поглядами автора. Вони адресовані демократичним верствам і допомагають краще осмислити суперечності суспільного життя та людської природи [18]. Новизна байок Григорія Сковороди полягає в упровадженні діалогічної форми викладу, чіткому поділі між художньою частиною, фабулою, та повчальним підсумком, так званою «силою», яка подається у вигляді афористичного вислову або короткого морально-етичного трактату. Крім того, Сковорода розширює традиційний байковий арсенал, вводячи нових персонажів (Лінкс, Ніж, Оселка, Гончар) і символічні образи (годинникові колеса, коштовне каміння, Філософ), що додають його творам глибини й алегоричності.

Притчі Григорія Сковороди «Вдячний Еродій» і «Убогий Жайворонок», що близькі за змістом і формою до байок, порушують важливі педагогічні питання, пов'язані з вихованням дітей. У них мислитель наголошує на необхідності якісної освіти та виховання представників усіх суспільних верств, зокрема простого люду. Сковорода переконував, що саме освічене й духовно багате народне середовище здатне зупинити занепад України, зберегти її духовну силу, культурну унікальність і свободу, які були пригнічені та знехтувані панським світом – тим самим «світом», що прагнув підкорити пророчий голос цього божого посланця. У своїх працях він порушує важливі, глибоко актуальні теми, спрямовані на підтримку людини та людства в боротьбі зі злом. Діалогам Сковороди властива подієво-описова

композиція, в якій основну увагу зосереджено не стільки на самих подіях, скільки на формі їхнього подання. Розповідь зазвичай ведеться у вигляді викладу думок від імені певного персонажа, що створює ефект внутрішнього монологу або розмови із самим собою. Однією з характерних рис є представлення різних точок зору через кількох суб'єктів оповіді — автора, героїв, персонажів-співрозмовників.

Проза Сковороди вирізняється глибокою зосередженістю, споглядальністю, аналітичністю та філософськими роздумами над власними ідеями. У його творах поступово ускладнюється архітектоніка: зростає кількість розділів, з'являються елементи зовнішньої композиції (вставні байки, оповідання, вірші) та внутрішньої (логічна послідовність, мотивація дій, тематична цілісність і зацікавленість). Водночас спостерігається тенденція до скорочення кількості персонажів — від семи до двох, що підкреслює зосередження на внутрішньому змісті та діалозі ідей [18].

Уведення у твори образи, які відображають думки й суть учення Григорія Сковороди як філософа та богослова, надає його міркуванням переконливості й аргументованості. Розмірковуючи над питаннями релігії та її ролі в житті людини, аналізуючи минуле, сучасне й майбутнє України, значення соціальних верств у житті народу, причини занепаду Козацької держави та суперечності між представниками різних станів, Сковорода прагнув знайти універсальні, фундаментальні ідеї, здатні подолати роз'єднаність, ворожнечу та об'єднати український народ навколо духовних і державотворчих цінностей. Ведучи мандрівний спосіб життя та поширюючи своє вчення серед простого люду, він втілював свої роздуми, спостереження й висновки у формі морально-етичних проблем. Сковорода постійно наголошував: усі зміни починаються з окремої людини, і саме через особистість вони поступово впливають на суспільство та формують загальні результати [18].

Практично кожен твір Григорія Сковороди є глибоким філософським осмисленням вічних тем – плинності життя, любові, добра та краси. У своїй

творчості Сковорода постає водночас як гострий критик освітніх, культурних і соціальних реалій свого часу, як Учитель і водночас постійний Учень, як Духовний наставник і Ментор. Завдяки такій образній багатогранності, він формує унікальну філософську концепцію навчання та виховання, яка ґрунтується на його особистому досвіді та педагогічно-філософській автобіографії [23]. Світогляд Григорія Сковороди, що поєднував античність, християнство та народну мудрість, пронизує всю його творчість. Його «вчення про три світи» проявляється в алегоріях та символізмі. Ідея «сродної праці» ілюструється в байках, як «Бджола та Шершень». Важливість самопізнання як шляху до істини розкривається в діалогах та роздумах. Він критикував зовнішню обрядовість та соціальну нерівність у віршах та сатирі. Серце для нього – центр істини, а думка про вічне життя душі присутня у філософських роздумах. Його твори не просто відображають філософію, а й спонукають до самопізнання. У них Григорій Сковорода досліджував різноманітні виміри свободи, зокрема її взаємозв'язок з особистістю, вірою, мораллю, наукою та іншими складовими людського існування. Він також відстоював ідею колективної свободи, наголошуючи, що кожен член суспільства має право на вільне життя та рівність перед законом. Творчий доробок Сковороди як поета, байкаря та філософа – є цінним надбанням не лише для української, а й для світової культури.

2.2 Барокові мотиви та художні засоби у творчості Сковороди

У творчості Григорія Сковороди чітко відчувається дух бароко. Його твори сповнені життєрадісності та оптимізму, водночас у них не бракує глибоких емоцій і навіть драматизму. Він багато розмірковує про самопізнання, прагне до внутрішньої гармонії й самореалізації, що свідчить про яскраво виражений індивідуалізм. Його філософські трактати й поезія вирізняються складною структурою й насиченістю художніми деталями. Сковорода сміливо експериментує з різними жанрами й формами, що

дозволяє йому глибше передати свої ідеї. У його роздумах часто звучить тонка іронія та навіть легкий песимізм, проте це не заважає його поглядам залишатися духовно піднесеними. Він охоче звертається до символів і алегорій, надаючи своїм творам загадковості та філософської глибини. Релігійна тематика, містика й постійні покликання на Біблію теж посідають важливе місце у його спадщині. Крім того, Сковорода не уникає критики суспільного устрою, виявляючи в цьому близькість до інших представників барокової літератури. Усе це разом – стиль, тематика, спосіб мислення підтверджують, що Сковорода органічно вписується в барокову епоху та її культурні традиції.

Якщо взяти до уваги, наприклад, збірку «Сад божественних пісень», то вона створена на основі псалмів зі Святого Письма. До кожного вірша Сковорода додає епіграф – біблійну цитату, яка концентрує головну думку твору і виконує смислотворчу функцію. У процесі укладання збірки філософ не дотримувався хронологічного порядку, натомість підпорядкував її певному ідейно-естетичному задуму. Саме епіграфи відіграють роль композиційного й тематичного ядра, навколо якого формується внутрішня логіка творів. Провідні мотиви збірки – барокові теми прославлення Христа, жертвовної любові до нього, подолання пристрастей і суєти світу, підкорення плоті духовним цінностям. У віршах звучить заклик до внутрішнього очищення, пошуку гармонії між людиною та Богом. Водночас у текстах відчувається глибока особистісна інтонація – через образ ліричного героя, який сумнівається, шукає істину, мандрує, але щоразу повертається до віри як джерела духовного спокою. Ця збірка є не просто релігійною поезією, а своєрідним духовним щоденником Сковороди, можна сказати синтезом його філософських роздумів, християнських переконань і барокової естетики, що утворює ідеал моральної досконалості та внутрішньої свободи.

Окрім того, в назві своєї збірки Сковорода використав епітет «божественних», очевидно підкреслюючи зв'язок віршів-пісень із біблійними псалмами. Відомий дослідник українського бароко Валерій Шевчук зазначає,

що таким чином авторське осмислення поєднується з загальнохристиянськими цінностями. Біблійна цитата стає своєрідним ключем до розуміння твору, підказуючи, в якому напрямку його тлумачити. Водночас цей зв'язок не є прямолінійним, а радше натяковим, тому Сковорода іноді сам тлумачить певні символи (на зразок – пісня чотирнадцята), або ж залишає це на розсуд читача, дотримуючись принципу: *«Розумний зрозуміє, а дурному й не треба»* [18].

Образна система творів Григорія Сковороди вирізняється активним використанням антитетичної лексики, що покликана справити враження на читача та підкреслити красу всього вічного і духовного, водночас чітко відмежовуючи його від усього, скажімо, нижчого. Художнє бачення світу в його творчості також вибудовується на основі барокової символіки – таких образів як дзеркало, фонтан, сад, плід, театр, завіса, ширма. В етикетній поезії Сковороди образи людей не мають високого рівня узагальнення. Оспівування чеснот адресата часто відбувалося через порівняння з міфологічними чи історичними постатями, що знеособлювало індивідуальність. Проте, хоча він і дотримувався риторичних традицій бароко, більшість його присвят вирізняється відсутністю перебільшень, натомість акцент робиться на унікальних рисах конкретної людини [46].

Використовуючи улюблений бароковий прийом антитези, Сковорода протиставляє: зовнішній блиск – розуму («Голова і Тулуб»), розкіш – чесній праці («Жаби»), духовні цінності – моді («Два коштовні камені», «Старенька і Гончар»), природні здібності – гонитві за славою («Орел і Черепаха», «Жайворонки»), волю – неволі («Чиж і Щиголь», «Дві курки»), працьовитість – ліні («Змія та Буфон», «Кріт і Лінкс»), знання – міщанській пихатості («Собака і Кобила»), спорідненість у праці – чужій справі («Бджола і Шершень», «Верблюди і Олень»), скромність – ненаситності («Щука і Рак»), а щире дружбу – корисливості («Собака і Вовк»).

Поряд із антитезами в прозових творах Григорія Сковороди широко використовуються алегорії. Одним із найяскравіших, майже хрестоматійних

прикладів є образ пустельника, який намагається зловити пташку й розплутати вузли, шукаючи їхній початок. У трактаті «Ікона Алквіадська», в розділі «Преддверіє», ця сцена інтерпретується як спроба досягнути вічність, яку неможливо ні вловити, ні зрозуміти раціонально. Оскільки алегорія тісно пов'язана з метафорою, вона відіграє ключову роль у розкритті прагнень і внутрішніх переживань людської душі. Так, передаючи роздуми персонажа Наркіса про самопізнання, автор створює цілий метафоричний ряд, у якому душа постає як жива істота: *«розпалюючись вугіллям у любові, ревнуючи, рветься, мечеться й мучиться, ласкаво дбає, печеться і мовить усіма мовами»* [30, с. 151]. Цей поетичний образ підкреслює глибину емоційного й духовного життя людини.

У деяких віршах Сковорода вибудовує сюжет на основі протиставлення: тоді як люди поспішають, захоплюються гонитвою за багатством, владою та розвагами, ліричний герой зосереджується на глибших речах – роздумах про смерть і совість. Наприклад, у рядках:

Знаю, що смерть – як коса замашна,

Навіть царя не обійде вона [28, с. 60]

поет не просто висловлює думку – він підкреслює контраст між тимчасовим і вічним. Усе, що так цінують люди – гроші, слава, кар'єра – втрачає будь-яку вагу перед лицем смерті.

Сковорода проводить цікаве порівняння між людьми й тваринами, які знаходять радість у природному для них способі життя. Він пише: *«Погляньте на kota, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не їсть миші»* [28, с. 173]. Такий приклад ілюструє просту, але глибоку думку: навіть якщо кіт не з'їсть здобич, він усе одно відчуває задоволення, бо діє відповідно до своєї природи. Так само й людина – її щастя полягає не лише в результаті чи матеріальній вигоді, а в самій можливості займатися тим, до чого має справжнє покликання. Гроші чи комфорт не замінять відчуття змісту життя, яке приходить тоді, коли людина живе «в згоді із собою».

Бароко відкриває новий погляд на духовний світ людини, окреслюючи два головні критерії – природу та Бога. У збірках Сковороди подані, для прикладу, прекрасні зразки пейзажної лірики («Сад божественних пісень»). Сюди ж характерне використання так званого «психологічного паралелізму». Образи можуть виступати як у формі протиставлень, так і як гармонійна єдність, що відображає барокову складність світосприйняття. Такий підхід стимулював народження нових філософських і мистецьких ідей, зміну жанрів і форм. Людина того часу бачила два шляхи: усамітнення з Богом або пізнання Бога через «шлях світом» – складний і сповнений випробувань. За словами Д. Чижевського, *«хто задовго залишався у світі, той лише заблукався в ньому»* [7]. Мотив «блукань у світі» відображає усвідомлення його хаотичності та суперечностей, але водночас – нерозривного зв'язку з людиною. Цей пошук втраченої гармонії став однією з провідних тем мистецтва бароко – часу великої духовної одісеї [7].

Принцип нагромадження та повторення елементів, характерний для барокової поезії, знаходить відображення й у творчості Григорія Сковороди. Однак у його випадку це вже не просто структурний прийом, а стилістична фігура – рефрен, яка покликана підкреслити зміст і привернути до нього особливу увагу читача. Такі повтори нагадують молитовні звернення, де повторювані слова мають силу заклинань і несуть у собі глибокий символічний зміст. Якщо взяти до уваги вірш «Всякому місту – звичай і права», то він побудований на повторенні однієї й тієї ж думки в кінці кожного куплета:

Я ж у полоні нав'язливих дум:

Лише одне непокоїть мій ум [28, с. 60].

Цей прийом виконує кілька важливих функцій. По-перше, він надає твору інтонаційної схожості з народною піснею, що робить його легко впізнаваним і запам'ятовуваним. По-друге, повтор слугує засобом акцентування головної ідеї: тоді як інші зосереджені на земному й матеріальному, ліричний герой

занурений у роздуми про вічне й духовне. Завдяки використанню метонімії поет майстерно виокремлює ключові слова й поняття. Цьому також сприяють анафори – повтори на початку віршованих рядків, які посилюють емоційне напруження твору, надають йому композиційної гармонії та завершеності («Всякому...», «Той...»).

Сковорода майстерно висміює представників різних суспільних верств, вдаючись до епітетів – влучних і виразних слів, що точно передають риси його персонажів. Наприклад, у рядку: «*Федір-купець обдурити прудкий*» епітет *прудкий* (тобто спритний, швидкий) має негативне забарвлення, натякаючи на хитрість і шахрайську натуру купця. Або:

Ладить юриста на смак свій права,

З диспутів учню тріщить голова [28, с. 60]. У цих рядках Сковорода іронічно змальовує юридичні суперечки як марнослів'я, в яких більше плутанини й галасу, ніж істинного змісту. Звісно, сюди ще можна додати такі епітети, як «нав'язливі думи», «ясний розум», «модний манір», «чистий криштал» – і це лише невелика частина з-поміж численних образних висловів, адже Сковорода тонко відчував силу слова й умів за допомогою влучних епітетів передати не тільки зовнішні риси, а й глибину внутрішнього світу людини. Його мова барвиста, емоційно насичена й надзвичайно музична – вона водночас філософська і проста, доступна і глибока. Сковорода не просто описує явища – він надає словам символічного звучання, вкладаючи в кожен образ прихований зміст. Саме тому його твори вимагають вдумливого читання, розшифрування підтекстів і співпереживання. Його епітети не лише прикрашають мову, а й працюють як інструменти філософського осмислення світу.

Серед віршів Сковороди можна знайти метафору «*природжене діло є для людини найсолодша втіха*» [28, с. 173], яка розкриває одну з головних ідей філософа – концепцію, власне, сродної праці. У цьому вислові праця, що відповідає внутрішній природі людини, подається як джерело справжньої радості та душевного спокою. Цей образ несе глибокий філософський зміст:

щастя не в зовнішніх досягненнях чи матеріальних здобутках, а в гармонії між тим, ким ти є, і тим, що ти робиш. Метафора надає цій думці емоційної виразності, перетворюючи працю на символ духовної насолоди – «найсолідшу втіху», яка приносить людині внутрішнє наповнення й сенс життя.

Метафори в байці Сковороди виконують не лише естетичну функцію — вони глибше розкривають авторську ідею, роблять її наочною та ближчою до читача. Наприклад, порівняння праці з полюванням:

«Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? – Тоді, – відповідь вам, – коли полюю зайця» [28, с. 173]. Цей образ наочно показує, що справжнє задоволення приносить сам процес діяльності, а не лише її результат. Як собака радіє не здобичі, а самій гонитві, так і людина знаходить щастя в праці, яка відповідає її природі. Ця метафора чудово ілюструє ключову думку Сковороди: коли людина займається тим, до чого має покликання, робота перестає бути тягарем – вона стає джерелом радості, самореалізації й внутрішньої гармонії. Такий підхід різко контрастує з поширеним у суспільстві уявленням про працю як обов’язок чи засіб до збагачення, пропонуючи натомість глибоко гуманістичне розуміння життя.

Ще одна виразна метафора – образ замкненої бджоли: *«Замкни в достатку бджолу, чи не помре з туги?»* [28, с. 173]. Цей образ підкреслює: навіть якщо створити людині всі умови матеріального добробуту, але позбавити її можливості займатися улюбленою справою, вона не відчує справжнього щастя. Як бджола не може жити без праці й вільного польоту, так і людина втрачає сенс життя без діяльності, яка відповідає її природі.

Одним із провідних художніх засобів є метафора смерті у формі коси: *«Знаю, що смерть – як коса замашна»* [28, с. 60]. Цей образ походить із народної традиції, де коса символізує невідворотність і всевладність смерті. Вона не залишає винятків, знімає будь-які маски та ставить усіх, незалежно від статусу чи заслуг, на один рівень перед обличчям вічності.

Сковорода часто вдається до риторичних запитань як до засобу філософського роздуму, що змушує читача зупинитися й замислитися. Одне з таких запитань звучить так: *«Що є свобода? Добро в ній яке?»* [28, с. 117]. Ці рядки – не просто поетичний прийом, а спосіб поставити перед читачем вічні й складні питання. Сковорода не дає прямої відповіді, натомість спонукає до пошуку істини всередині себе. Він натякає, що справжня свобода не в зовнішніх умовах, а у внутрішній гармонії, вільному виборі жити згідно з власною природою. Такі риторичні запитання створюють глибину тексту, відкриваючи простір для роздумів. Це приклад того, як Сковорода веде з читачем діалог – не повчає, а розмірковує разом, запрошуючи до духовного пошуку.

Митець майстерно використовує риторичні оклики як засіб піднесеного емоційного вираження, що допомагає створити урочисту, натхненну атмосферу. Один із яскравих прикладів:

Слава навіки буде з тобою,

Вольності отче, Богдане-герою! [28, с. 117].

Цей риторичний оклик звучить як гімн визвольній боротьбі, щира подяка й захоплення постаттю Богдана Хмельницького. Тут поет підкреслює не просто історичне значення гетьмана, а його символічну роль як уособлення свободи, мужності й національного духу. Такий оклик виконує не лише емоційну функцію, а й пробуджує в читачеві відчуття гордості й духовного піднесення.

Сковорода вміло вдається до порівнянь, щоб яскравіше передати емоційний стан людини та підкреслити глибину своїх роздумів. Один із таких прикладів: *«Немає гіршої муки, як хворіти думками»* [28, с. 173]. Цей вислів порівнює душевні страждання з фізичною недугою, наголошуючи, що муки розуму й серця можуть бути значно важчими за тілесний біль. Думки, які не дають спокою, тривоги, сумніви – все це «точить» людину зсередини, позбавляє її радості життя, енергії та душевної рівноваги. Порівняння робить абстрактну ідею конкретною, зрозумілою кожному: як тіло страждає від

хвороби, так і душа – від неспокою. У цьому виявляється не лише естетична функція художнього засобу, а й глибокий сенс: нагадування про важливість внутрішнього миру, злагоди з собою і духовної чистоти, які Сковорода вважав ключем до справжнього щастя.

2.3 Вплив ідей митця на українську літературу

Ім'я видатного українського філософа-гуманіста, письменника й просвітителя Григорія Сковороди тісно пов'язане з Полтавщиною, адже народився він у селі Чорнухи. Саме звідси розпочав свою мандрівну дорогу, прагнучи нести людям знання та духовне просвітлення. У своїх творах Сковорода з любов'ю змальовував українську природу, звеличував працьовитість народу, ставив людину й її свободу на найвищий щабель цінностей, а також відкривав для літератури нові теми й художні образи. Його життя й творчість стали джерелом натхнення для багатьох сучасних українських авторів, які присвячували йому як масштабні епічні твори, так і лаконічні оповідання. Ті твори, які сьогодні повернулись із забуття, яскраво свідчать про глибокий вплив постаті Сковороди та його стилю на письменників. Наприклад, Василя Барку, автора роману «Жовтий князь» про трагедію Голодомору 1933 року, дослідники називають народним філософом і духовним спадкоємцем Сковороди. Барка свідомо обрав шлях усамітнення від сучасного світу, аби заглибитися в творчість, філософські роздуми та пізнання складної й загадкової дійсності.

Петро Ротач слушно підкреслює, що на Полтавщині ім'я Григорія Сковороди шанують так само глибоко й щиро, як і постаті Івана Котляревського чи Тараса Шевченка. За його словами *«для місцевих жителів Сковорода – немов близька людина, частина великої духовної спадщини. Тому образ мислителя, його шляхетна постать і спогади про його праведне життя постійно присутні в культурному просторі Полтавщини – у музейних експозиціях, книгах, статтях, художніх творах, які можна побачити в різних куточках краю – від Полтави до Лубен, від Миргорода до Лохвиці й Пирятини»* [15, с. 54].

Григорій Сковорода справив глибокий і тривалий вплив на розвиток новітньої української культури. Уже Іван Котляревський, засновник нової української літератури, сприймав світ «оком сквородинця», тобто, як зауважував дослідник Едвард Вінтер, належав до числа «учнів Сковороди». Цей вплив особливо відчутний у фіналі «Наталки Полтавки», коли Возний Тетерваковський (той, що співав пісню «Всякому городу нрав і права») відмовляється чинити зло, згадавши, що з дитинства має нахил до добрих учинків. А Микола з Виборним підкреслюють доброчесність полтавців. Тут чітко простежується головна думка сквородинського твору «Убогий Жайворонок» – природжена здатність української людини до добра, тобто «сродність».

Ще одним представником традиції «сковородинців» був Григорій Квітка-Основ'яненко. Він неодноразово згадував про своє знайомство зі Сковородою, розповідав деталі з його життя, ділився враженнями про його світогляд, а також з гумором переспівував відому псалму «Всякому городу нрав і права». Вважається, що саме Сковорода надихнув молодого Квітку на прагнення до чернечого способу життя. Від нього ж бере початок характерне для Квітки поєднання чернечо-аскетичних і світських рис, яке справляло сильне враження на сучасників. Як зазначав Василь Бойко, між філософією Сковороди й світоглядом Квітки існує майже повна паралельність, а в окремих творах навіть спостерігається текстуальна схожість.

Творчість Григорія Сковороди мала відчутний вплив і на Тараса Шевченка. Поет добре знав сквородинські псалми, а також ознайомився з листами філософа, опублікованими в «Українському віснику». Не дивно, що христологічні мотиви у поемі «Неофіти» перегукуються зі сквородинською «теологією хреста». А риторична конструкція, яка відображає екзистенційний вибір людини – «того вабить те, того – те, а мене радує це» – і яка лежить в основі філософського вступу до сатиричної поеми «Сон» (рядок «У всякого своя доля...»), безперечно, має своє джерело у відомій псалмі Сковороди «Всякому городу нрав і права» [36].

Володимир Мирний – відомий письменник із Полтавщини, автор двадцяти поетичних і прозових збірок, у своїй творчості звертається до окремих подій та моментів із життя й діяльності Григорія Сковороди (зокрема у творах «Все важчає перо», «Горлова гора» та ін.). Його поезія наповнена світлом, щирими почуттями та глибокими емоціями радості, гармонії з природою та людьми праці. Вірші Мирного відчутно перегукуються з ритмом сільського буття, а його ставлення до рідного краю відображає сприйняття малої батьківщини як духовного центру Всесвіту. Уся його творчість пронизана живою силою народно-пісенної традиції, що додає їй особливого звучання та автентичності. Продовжуючи традиції Григорія Сковороди, Володимир Мирний високо цінує нелегку працю селян, розглядаючи її не просто як засіб для виживання, а як джерело радості, внутрішнього задоволення та основу людського щастя. Саме такою постає «сродна праця» у його розумінні. Сковородинівська філософія життя знаходить яскраве втілення в творчості Мирного, яка створює унікальний художній світ – гармонійний простір рідної природи, села, народу й прадавніх традицій.

Відомий поет Тарас Нікітін, щиро закоханий у свою рідну Полтавщину, присвячував свої твори її красі, розмірковував над людськими долями, писав про життя людей і для них. В одній із його поезій під назвою «Лови» епіграфом обрано відомі слова Григорія Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав...», що задають глибокий філософський тон усій поезії:

...Мій клятий світе, мій старий, мов пень,
 Піймати можна тіло, а не душу!
 Моя ж душа безсмертно-молода...
 Он бач, маленький хлопчик супить брови?
 Так знай: той хлопчик – я, Сковорода.
 Готуйся знову, загнаний, на лови! [15, с. 55].

Григорій Сковорода знайшов своє відлуння й у творчості Володимира Тарасенка – поета, що видав понад двадцять збірок і є одним із співавторів

Гімну Полтавщини. Як зазначає М. Костенко, у його віршах відчувається щось близьке до духу Сковороди – можливо, це надзвичайна чутливість, що звучить у строфах наче дзвінкий відгук, або ж життєва мудрість, яка проявляється в тверезому, виваженому погляді на світ. У поезії Тарасенка оживає пам'ять поколінь – у ній перегукуються різні епохи й простори, звучать голоси міст і сіл, совість і душа ведуть щиру розмову з читачем.

Ідеї Григорія Сковороди мали значний вплив на українську культуру 1950–1980-х років. Зокрема, найяскравішим проявом цього впливу можна вважати духовний та культурно-політичний спротив («резистанс») українських шістдесятників, який глибоко спирався на сквородинське філософсько-антропологічне бачення світу. У той період українські науковці, часто всупереч офіційній ідеології, зробили вагомий внесок у дослідження життя і творчості Сковороди, сприяючи збереженню та переосмисленню його спадщини в нових історичних умовах.

Пам'ять про Григорія Сковороду житиме вічно, поки існує український народ, адже його творчість не втрачає своєї актуальності. Його твори приваблюють читача щирістю, глибоким зв'язком із народною культурою та здатністю проникати в найпотаємніші глибини української душі. Ідеї Сковороди – про свободу, самопізнання, «сродну працю» та гармонію з природою не лише зберігають свою цінність, а й впливають на формування світогляду сучасної людини, збагачують духовно нові покоління та надихають на пошук істинного сенсу життя.

Українська література нерозривно пов'язана з філософською спадщиною Григорія Сковороди. Зокрема, шістдесятництво як унікальне художньо-естетичне явище ХХ століття від самого початку було спрямоване на втілення «практичної філософії» образного мислення, що природно тяжіє до «філософії серця» – провідної ідеї в українській антропологічній традиції, яку сформували Г. Сковорода та П. Юркевич. Саме внутрішній покликання до добра, істини, справедливості та нової краси став одним із основних рушіїв творчого піднесення шістдесятників. Ці ідеї знайшли відлуння й у творчості

наступного покоління митців – наприклад, поема Ганни Чубач «Спіймана світом» чітко перегукується зі сквородинською філософією, розкриваючи теми внутрішньої свободи, морального вибору та духовного спротиву зовнішньому тиску. Ідея втечі від світу як природна реакція на зло була основою життєвої філософії Григорія Сковороди. Він сприймав світ як середовище зла, загибелі й духовної темряви, порівнюючи його з «морем потопляючихся», «страною моровою язвою прокажених», «торжищем блудників» та «улицей сластолюбной». У творі «Благодарній Еродій» він зображує світ як місце морального падіння: *«мыр же есть море потопляющихся, страна моровою язвою прокажених, ограда лютых львов, остров плъненных, торжище блудников, улица сластолюбная, пещь, распалая похоти, пир бѣснующихся, лик и коровод пяносумозбродных, и не истрезвлятся, дондеже изнурятся, кратко сказать, слѣпцы за слѣпцем в бездну грядуще»* [1, с. 183]. Цей мотив втечі від грішного світу став наскрізною темою й у поемі Ганни Чубач «Спіймана світом». Авторка в образі ліричної героїні передає близькість до внутрішнього стану Сковороди, який змушений залишити світ заради духовного спасіння:

Цей світ, як я, втомився і промок.

І знов мені втікати доведеться...

На початку твору, порівнюючи свою долю з долею Сковороди, який зумів вирватися з тенет буденності, героїня констатує своє безсилля перед обставинами:

Мене – спіймав! Обплутав і зв'язав.

І сам себе, мов здобиччю, потішив.

Залишив право вижити без прав.

Ще й насміявся. Наче сам не грішний!

Таким чином, твір Ганни Чубач не лише перегукується з філософією Сковороди, а й розвиває її крізь призму особистого болю й пошуку виходу зі світу, що пригнічує душу. Поетеса продовжує осмислення теми втечі від світу, який її оточує, вступаючи в умовний діалог із Григорієм Сковородою.

Вона розмірковує над філософськими проблемами, порівнюючи свої погляди з думками мислителя, іноді погоджуючись із ним, а подекуди – ведучи внутрішню полеміку [1].

Василь Симоненко поглиблював свій інтелектуальний світ, звертаючись до першоджерел, які відкривали перед ним нові горизонти для творчості. Особливо цінним і невичерпним джерелом мудрості для нього були філософські праці Григорія Сковороди, Платона, Софокла, Аристотеля. Вплив на формування його філософського світогляду справили й «Досліди» Монтеня, зокрема ідея необхідності виконати життєву місію – залишатися вірним собі. Це прагнення, подібне до сквородинівського «пізнай себе», органічно вплетене у тканину поетичної творчості Симоненка. Філософія серця, яку сповідував Сковорода, була близькою й зрозумілою поетові – він серйозно її вивчав, називаючи себе «смиреним учнем Григорія Савича», і з особливою пошаною ставився до двотомного видання творів Сковороди, яке побачило світ у 1961 році [22].

Висновки до розділу II

Світогляд Григорія Сковороди – це глибоке внутрішнє пізнання світу, здійснене мудрецем через призму власного серця, на основі моральних принципів, особистого духовного досвіду та національної культурної традиції. Саме це становить фундамент його світоглядної моделі – цілісної життєво-філософської системи, відомої як Сковородинство – активного морального вчення, яке не лише відображає погляди мислителя, а й стало джерелом важливих суспільних змін.

Майстерність Григорія Сковороди виявляється не лише в оригінальному використанні композиційних елементів, а й у високому рівні володіння словом. Його стиль досягає справжньої художньої довершеності завдяки віртуозному мовленнєвому вираженню. Митці українського бароко, зокрема й Сковорода, прагнули вразити читача, вплинути на його свідомість через емоції, використовуючи одну з ключових рис цього стилю – прагнення до контрастів. Художні засоби у творчості Григорія Сковороди – це не

просто прикраси, а глибоко осмислені інструменти, через які він передає свої філософські ідеї та духовні переживання. Метафори, порівняння, епітети, риторичні запитання й оклики допомагають створити живий, емоційно насичений текст, що спонукає читача замислитися над вічними питаннями: про сенс життя, свободу, покликання та істинне щастя. Його стиль поєднує народну мудрість і глибоку думку, роблячи творчість не тільки художньо цінною, а й життєво актуальною. Вплив Григорія Сковороди на українську культуру, літературу й філософську думку є надзвичайно глибоким і тривалим. Він став не просто письменником чи мислителем свого часу, а моральним авторитетом, символом духовної свободи та самопізнання. Його ідеї про сродну працю, внутрішню гармонію, істину, що живе в серці, не втратили актуальності й сьогодні. Сковорода сформував образ вільного українського мислителя, який шукає сенсу, а не вигоди. Його творчість стала невід'ємною частиною національної ідентичності та дала українській культурі глибоке гуманістичне обличчя.

У бароковій культурі постать Григорія Сковороди розкривається як глибока, багатогранна, безмежна і змінна. Подібно до всієї барокової літератури, він сприймає світ як взаємопереплетення космічного простору, духовного світу людини та біблійного слова. Сковорода вірить, що Святе Письмо потрібно тлумачити як систему знаків, символів і образів, у яких приховано глибинний сенс, що потребує розшифрування.

РОЗДІЛ III

ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

3.1 Методичні підходи до вивчення літературного бароко

Збереження й шанування спадщини минулих поколінь, як матеріальної, так і духовної, є важливою умовою формування національної самосвідомості кожного народу. У процесі духовного оновлення література відіграє ключову роль, адже слово в ній виступає як потужний носій духовної сили, що передає як загальнолюдські, так і національні цінності з покоління в покоління. Саме через літературу ці цінності закорінюються в людській душі, набуваючи особливої ваги в процесі культурного і морального становлення. У сучасних умовах дедалі більшої актуальності набуває відновлення провідної ролі гуманітарних дисциплін, зокрема літератури, в освітньому та виховному процесі. Особливе значення при цьому має вивчення давньої української літератури – однієї з найдавніших і найзмістовніших у слов'янському культурному просторі. Її інтеграція в сучасний духовний контекст дозволяє глибше розкривати художні образи минулого, пробуджувати в людині асоціації з красою, вічністю та духовною спадкоємністю. Це підкреслює необхідність осмислення витоків кожної дисципліни, що починається з глибшого розуміння її історичних коренів.

Вивчення давньої української літератури й надалі залишається непростим завданням. З одного боку, начебто все зрозуміло: важко емоційно захопитися творами, що виникли в далеких історичних умовах, адже більшість із них, за словами Й. Гейзінги, *«звітрився всякий аромат і всяке зачарування»*. З іншого боку, сучасний читач зазвичай підходить до таких текстів раціонально, з певним патріотичним інтересом, намагаючись зрозуміти їх зміст. Іноді це сприймається як споглядання старовинного предмета – цікаво, але відсторонено. А іноді навпаки – давня думка здатна викликати несподівані паралелі й актуальні асоціації [5].

Звичайно, зануритися в почуття й думки людей, які жили кілька століть тому, відчувати їхні пристрасті, пройти шлях їхніх переживань і пошуків – справа складна, а подеколи й неможлива. Саме тому пам'ятки давньої української літератури рідко викликають живий інтерес у широкого кола читачів. Навіть якщо неодноразово наголошувати, що ці твори є важливим

етапом у розвитку національного письменства, що вони містять витoki літературних традицій і є частиною нашої культурної та історичної пам'яті – це не гарантує емоційного залучення. Адже сучасний читач сформований у зовсім іншому історичному й естетичному контексті, який значно відрізняється від того, в якому творили давні автори. У результаті літературні пам'ятки минулого найчастіше викликають хіба що стриману повагу, але рідко – щире захоплення, емоційний відгук чи натхнення уяви, на які здатна література ближчих епох [5].

Вже багато років у навчальній програмі для старших класів література подається переважно як джерело знань (епістемологічний аспект) і морального виховання (аксіологічний аспект), тоді як естетичний компонент, тобто сприйняття літератури як мистецтва, часто залишається на другому плані або взагалі випадає з уваги. Тому не дивно, що і педагоги, і здобувачі освіти здебільшого сприймають літературу як інструмент для навчання й виховання, а не як джерело емоційного й естетичного переживання. Як стверджує П. Білоус, література в першу чергу має розглядатися як *мистецтво слова*, яке здатне дарувати читачеві естетичну насолоду. Пізнання й виховання можуть бути важливими наслідками прочитання твору, але вони не повинні затьмарювати його основне призначення – викликати емоції, збуджувати уяву та приносити радість від самого процесу читання [5].

Відомий український письменник Валерій Шевчук вважає, що одне з головних завдань учителя полягає в тому, щоб навчити учнів естетично сприймати історичні літературні пам'ятки через призму художнього бачення. Він наголошує на важливості розвитку естетичного досвіду здобувачів освіти і здатності глибоко осмислювати зміст прочитаного. Як зазначає сам Шевчук, «важливо вивчати поетику тексту та враховувати зміни, які відбулися в суспільно-історичному житті від моменту створення давньої пам'ятки до її реценції читачем» [44, с. 7]. Відповідно, варто навчити здобувачів освіти сприймати пам'ятки давньої літератури не лише як історичні тексти, а як

художні твори, розкриваючи їхню естетичну цінність. Важливо формувати в учнів уміння глибоко осмислювати прочитане та набувати естетичного досвіду. Крім того, педагог повинен допомагати саме зрозуміти особливості поетики твору та простежити, як змінилося суспільно-історичне тло від часу створення твору до моменту його сучасного прочитання.

Літературознавець В. Соболев наголошує на необхідності уважного й вдумливого вивчення творів, що виникли в глибокій давнині, і закликає навчитися читати їх уважно, вникаючи в кожен рядок. Він акцентує, що саме в ранніх пам'ятках зароджуються ключові образи, мотиви й сюжети, які згодом знаходять продовження в класичній та сучасній літературі. Саме у цій давній спадщині, за словами дослідника, закладаються основи знакової системи української словесної культури.

В умовах сучасних змін в освітній системі України вивчення давньої української літератури набуває нової актуальності. Зокрема, концепція Нової української школи, яка орієнтована на глибоку модернізацію освітнього процесу, створює нові можливості для вчителів та учнів у переосмисленні літературної спадщини та глибшому зануренні в традиції минулого. У межах нової програми вивчення давньої української літератури має ґрунтуватися не лише на аналізі окремих текстів, а й на цілісному підході до історичного та культурного контексту епохи. Такий підхід допоможе глибше зрозуміти спосіб життя, цінності й світогляд українців минулого. Не менш важливим є розширення кола вивчених творів, охоплення різних жанрів і літературних періодів. Включення епічних, ліричних, драматичних і фольклорних текстів дасть змогу здобувачам освіти отримати більш повне уявлення про багатство й глибину духовної спадщини України.

Вивчення українського бароко в контексті літератури завдання непросте, але надзвичайно захопливе. Цей період, як відомо, вирізняється глибоким філософським змістом, складною системою художніх образів, тісним переплетенням релігійного й світського, а також поєднанням елементів «високої» та «низової» культури. Щоб цей матеріал був по-

справжньому зрозумілим і доступним, варто застосовувати різні методичні підходи, які допоможуть розкрити своєрідність та важливість барокової доби в українській літературній традиції.

1. Контекстуальний (історико-культурний) підхід передбачає глибше занурення у добу, а не лише ознайомлення з окремими творами. Важливо розглядати літературу XVI–XVIII століть у тісному зв'язку з тогочасними історичними, культурними, релігійними та філософськими процесами. Сюди належить аналіз важливих суспільно-політичних подій, роль братських шкіл, діяльність Києво-Могилянської академії та вплив розвитку книгодрукування. Не менш значущим є встановлення міжмистецьких зв'язків, що дозволяє представити бароко як стиль, що пронизує всі види мистецтва. Важливу роль відіграє і порівняльний аспект: зіставлення українського бароко з його європейськими варіантами, що дає змогу не лише побачити спільні риси, а й виокремити національну своєрідність української культури цієї доби.

2. Проблемно-тематичний підхід передбачає зосередження уваги на основних ідеях і темах, характерних для барокової літератури. Зокрема, важливо виокремлювати провідні мотиви доби: швидкоплинність життя, тлінність світу, внутрішній роздвоєний стан людини (протиставлення душі й тіла, гріха і праведності), постійний пошук істини, боротьба добра і зла. Особливе значення має філософський аспект. Здобувачам освіти варто пропонувати осмислення ключових концепцій, зокрема вчення Сковороди: ідеї «сродної праці», «філософії серця» та принципу нерівної рівності. Це допомагає глибше зрозуміти барокове світосприйняття та зануритися у складний духовно-інтелектуальний простір епохи. Також доцільно акцентувати на етичній складовій барокових творів – аналізувати моральні конфлікти й питання, які в них порушуються, шукати універсальні цінності, актуальні для сучасної людини.

3. Аналітичний підхід передбачає глибокий аналіз поетики барокової літератури, зосереджуючись на її художніх особливостях. У центрі уваги – стильова своєрідність бароко: визначення таких понять, як антитези,

парадокси, оксюморони, складна метафорика, алегоричність і символізм, а також активне використання риторичних прийомів – звертань, запитань, контрастів і курйозів, що створюють емоційно насичений і водночас інтелектуальний стиль письма. Окреме місце займає жанрове розмаїття літератури бароко. Доцільно розглядати аналіз різноманітних форм: силабічної поезії, фігурних віршів, віршів-емблем, панегіриків, епіграм, байок, шкільної драми, вертепу, інтермедій, проповідей і літописів. Це допоможе краще зрозуміти жанрову гнучкість епохи. Також важливо звертати увагу на мовну тканину текстів – дослідження лексичних, синтаксичних і стилістичних особливостей барокової мови, включно з архаїзмами, іншомовними запозиченнями, урочистістю й високою стилізацією вислову.

4. Компетентнісний підхід у вивченні українського бароко спрямований на розвиток ключових умінь та навичок учнів через активне залучення до навчального процесу. Одним із важливих аспектів є розвиток критичного мислення – учні вчать аналізувати й інтерпретувати складні тексти барокової доби, формуючи власне бачення та оцінки. Особлива увага приділяється комунікативним навичкам: організація обговорень, дебатів і дискусій навколо ідей, тем і моральних проблем, порушених у творах, стимулює вільне висловлення думок і аргументоване відстоювання позиції. Не менш важливою є творча складова. Здобувачів освіти можна заохочувати до написання власних мініатюр у бароковому стилі – епіграм, віршів, створення ілюстрацій до текстів чи інсценізації фрагментів вертепу, що сприяє емоційному та особистісному залученню. Також ефективним є навчання через діяльність: реалізація проєктів, проведення міні-досліджень, зокрема пошуку елементів барокової естетики в сучасній культурі. Такий підхід формує практичне застосування знань і зацікавлення предметом.

5. Інноваційні та інтерактивні методи значно урізноманітнюють процес вивчення українського бароко, роблячи його більш захопливим і доступним для сучасних учнів. Важливе місце займає використання візуального

контенту: демонстрація презентацій із репродукціями барокового живопису, фотографіями архітектурних пам'яток, уривками з фільмів та віртуальними екскурсіями. Не менш ефективними є аудіо- та відеоматеріали: прослуховування барокової музики (зокрема партесних концертів), перегляд постановок шкільної драми чи сцен з вертепу – усе це сприяє емоційному залученню. Дискусії та дебати допомагають здобувачам освіти критично осмислювати суперечливі аспекти доби, наприклад, обговорювати питання на кшталт: «Чому бароко називають стилем контрастів?». Варто також впроваджувати ігрові форми: стилістичні завдання на розпізнавання барокових рис у текстах, створення «віртуальних галерей» мистецтва того часу. Метод проєктів відкриває простір для глибшого дослідження: учні можуть готувати матеріали на теми на кшталт «Мелетій Смотрицький: життя і творчість» або «Народна драма як явище українського театру барокової доби». Сучасні технології – інтерактивні дошки, онлайн-платформи, цифрові музеї відкривають нові можливості для залучення до навчального процесу через цифровий світ, який їм дедалі ближчий і зрозумілий.

Загалом важливо створювати умови для живого діалогу із текстом, заохочуючи особистісну інтерпретацію та активне співпереживання. Інтеграція давньої літератури в сучасний культурний простір допомагає не лише зберігати пам'ять про минуле, а й актуалізувати його сенси для нових поколінь. Таке осмислення формує не лише літературну, а й громадянську свідомість, відкриваючи учням глибину національної традиції та духовного спадку України.

3.2 Сковорода і сучасність: актуальність його ідей в освітньому процесі

Деякі постаті залишаються актуальними й значущими завдяки своїм ідеям, що не втрачають цінності з плином часу. Однією з таких був Григорій Сковорода – постать, яку Дмитро Чижевський назвав найяскравішим втіленням українського духу. Для нашого покоління

Сковорода привабливий з кількох причин. Передусім, він уособлює поняття «self-made» – людини, що досягла життєвої гармонії завдяки власному таланту та наполегливій праці над собою. Крім того, Сковорода був оригінальним мислителем, чії філософські ідеї й сьогодні змушують замислюватися над сенсом життя. Не менш важливою є його роль як педагога. І, зрештою, вільнолюбний мандрівник залишається прикладом справжнього патріота, який ніколи не корився перед владою та обставинами.

Ідея «сродності» є наскрізною у творчості Григорія Сковороди. Вона виразно простежується в діалозі «Алфавіт, або Буквар миру», притчах «Вдячний Еродій» і «Убогий Жайворонок», а також у байках «Бджола та шершень», «Жайворонки», «Дві курки», «Голова і тулуб», «Годинникові колеса», «Собака та кобила» та багатьох інших. Згідно з вченням мислителя, духовний світ є головною цінністю людини, а справжнє щастя можливе лише через самопізнання та відкриття свого серця шляхом сродної праці. Сковорода пояснює цю ідею образно й доступно: *«Вона (тобто природа) всерідна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху. Орла за хвилину призвичаїш дивитись на сонце і мати з цього задоволення, але не сову. Оленя легко скеруєш на Кавказькі гори, легко привчиш пити з найчистіших джерел, але не верблюда і не вепра»* [29]. Ідеї досліджуваного митця мають значення не лише для вивчення його філософської спадщини, а й для сучасної української освіти. Постає важливе питання: як забезпечити, щоб кожен здобувач освіти відчував себе щасливим? Якою слід будувати навчальну програму, аби вона була доступною та посиленою? Адже навіть одна низька оцінка чи критичне зауваження вчителя може стати джерелом демотивації та позбавити його відчуття успіху й радості від навчання [16].

Основна роль педагога та головна мета роботи закладу освіти полягають у тому, щоб випускати, скажімо зі школи молодь, здатну конкурувати на сучасному ринку праці, працювати в команді, володіти критичним мисленням, умінням навчатися впродовж життя та толерантно

спілкуватися в багатокультурному середовищі. Саме на ці завдання орієнтує вчителів Концепція Нової української школи. Подібні ідеї, хоча й у власній інтерпретації, висловлював і Григорій Савич Сковорода, спираючись на свій педагогічний досвід, збагачений подорожами Україною та Європою. Спостерігаючи за подіями довкола, він заглиблювався у власний внутрішній світ, пізнаючи себе. Так сформувалася його філософія, через яку письменника називали «народною академією»: самопізнання й особистісне вдосконалення відбуваються тоді, коли людина займається справою, що відповідає її природним нахилам [16].

Ще одне важливе питання, на якому наголошував у своїх притчах і байках Григорій Савич Сковорода, стосується сімейного виховання та відповідальності батьків за формування особистості дитини. У творі «Вдячний Еродій» він підкреслює, що обов'язок батьків – *«на добро народжувати й добра навчати»*. Турбота про здоров'я майбутньої дитини починається ще до її народження, тож і мати, і батько мають піклуватися про власний фізичний та духовний стан. Не менш важливим є виховання доброчесності й моральних якостей, адже саме сім'я є головним середовищем соціалізації. Характер і вчинки дитини значною мірою залежать від того, що вона бачить у своєму домі. Тому поради Сковороди залишаються надзвичайно актуальними й сьогодні: пізнання істини можливе лише за умови активної діяльності. У наш час доцільно застосовувати інтерактивні методи навчання, проєктну діяльність, кооперативні форми роботи, технологію «перевернутого класу». Візуальні матеріали стали обов'язковим інструментом навчання, адже «цифрове покоління» сприймає і запам'ятовує інформацію найкраще через зображення. Так само важливо, як радив митець, поєднувати теорію з практикою. Не менш значущою є і його ідея про роль сім'ї у вихованні – сьогодні заклади освіти активно вибудовують стосунки з батьками, щоб спільними зусиллями виховувати майбутнє покоління [16].

Григорій Сковорода розглядав освіту як важливий засіб виховання всього народу. Джерелом його педагогічних поглядів стали традиції народної педагогіки, мудрість і досвід поколінь, зокрема етнопедагогіка, що вплинула на головну ідею мислителя – трудове виховання на основі «сродної праці». У центрі його педагогічної системи була людина праці – чесна, гармонійна особистість, яка займається діяльністю відповідно до своїх природних нахилів. Сковорода підтримував ідею загальної освіти для всіх верств суспільства, виступав проти схоластики та висміював показне «панське» виховання, позбавлене духовного змісту. Його педагогічні принципи, що передбачали доступну освіту, навчання рідною мовою та виховання працьовитої, моральної особистості, знайшли продовження в українській педагогічній думці XIX–XX ст. Сьогодні спадщина митця гідно стоїть поряд із напрацюваннями світових педагогів, таких як Коменський, Песталоцці, Руссо, Ушинський. У ній сучасні педагоги можуть почерпнути актуальні ідеї: від утвердження національної культури та літератури до виховання свідомого українця, який чесно працює на благо себе й своєї Батьківщини та не зазіхає на чуже [20].

Актуальність філософії Сковороди особливо помітна сьогодні, в умовах технологічної цивілізації. Важливий аспект його спадщини (натхненний прикладами античності) полягає у виклику, який він кидає суспільству споживання: шлях самопізнання, за Сковородою, передбачає вміння відрізнити справжні цінності від удаваних, відмовлятися від усього зайвого та другорядного, будувати гармонійні стосунки з людьми і природою. Це є однією з ознак «сродності», що уможливорює справжнє існування суспільства за законами природної спорідненості. Такі ідеї мислителя мають не лише філософське значення, а й можуть стати практичним дороговказом для сучасної людини, яка живе в умовах інформаційного перевантаження та гонитви за матеріальними благами. Його заклик до простоти, духовної зосередженості та життя у злагоді зі своєю природою можна розглядати як своєрідну інструкцію для збереження

внутрішньої рівноваги. У цьому сенсі спадщина Григорія Савича здатна не лише надихати, а й допомагати знаходити власний шлях у світі, де справжні цінності часто губляться за зовнішнім блиском [8]. Для сучасного освітнього процесу та здобувачів освіти ця філософія є надзвичайно актуальною, адже допомагає формувати вміння критично мислити, усвідомлювати власні здібності та обирати шлях, який відповідає власним захопленням. У світі, де підлітки часто піддаються тиску моди, соціальних мереж та стандартів успішності, філософські ідеї можуть стати основою виховання впевнених, самодостатніх особистостей, які вміють знаходити баланс між навчанням, особистим розвитком та щастям.

Філософські та педагогічні твори Григорія Сковороди вирізняються увагою до найважливіших питань моралі та етики. Мислитель прагнув знайти відповіді на вічні проблеми, що хвилювали ще давніх філософів: мету людського життя, сенс правильних вчинків, сутність щастя та способи його досягнення. Ці теми залишаються актуальними й у сучасному суспільстві. Особливе місце у його вченні займає ідея про серце як головний центр духовного світу людини. На його переконання, саме воно визначає виховання особистості та її ставлення до інших. У філософському, психологічному та педагогічному аспектах серце можна розглядати як узагальнену характеристику емоційного інтелекту та моральних почуттів, що формують особистісне ставлення до ближніх. У навчальному процесі ці ідеї Сковороди набувають особливої значущості, адже сприяють формуванню моральних цінностей, емоційної чуйності, вміння співпереживати та будувати гармонійні стосунки з оточенням.

Важливим внеском філософа в розвиток педагогічної думки стало створення першого підручника з етики, що свідчить про його глибоку обізнаність у питаннях моральних норм. Він був близьким до простих людей, жив і працював заради них, робив добро та навчав інших чинити так само, переконуючи, що добрі вчинки обов'язково повертаються добром. Серед основних морально-етичних настанов Сковороди дослідники виділяють

кордоцентризм – пріоритет сприйняття світу серцем, адже саме через нього пізнається духовний світ людини та ментальність українського народу; гармонію з природою, що сприяє духовному та фізичному відновленню; дружбу як джерело радості та душевного здоров'я; прагнення до самопізнання й самовдосконалення; утвердження гідності та розуму; протиставлення моральних цінностей суспільним вадам, таким як кар'єризм, несправедливість, лінощі, пияцтво; ідею «сродної праці». Ці настанови залишаються актуальними й сьогодні, а їх застосування у навчально-виховному процесі сприятиме формуванню високоморальної, свідомої та самостійної особистості, здатної приймати правильні рішення та обирати шлях істини.

Одним із ключових завдань Нової української школи є формування цілісної, всебічно розвиненої особистості, здатної критично мислити та реалізовувати власний потенціал, що зумовлює необхідність глибшого вивчення спадщини Григорія Сковороди у сучасних умовах. Порівняння ідей НУШ з поглядами мислителя виявляє багато спільного. Зокрема, концепція «сродної праці» перегукується з головною метою НУШ – створення простору, де здобувачам освіти буде цікаво навчатися, а свої знання вони зможуть ефективно застосовувати у повсякденному житті. В обох підходах важливим є врахування індивідуальних особливостей учня та розвиток уміння використовувати знання на практиці. Мета виховання у Григорія Сковороди – підготовка вільної, гармонійно розвиненої, щасливої та суспільно корисної особистості, здатної жити повноцінним життям і відстоювати власні переконання. У сучасній освітньому процесі ця мета трактується як всебічний розвиток особистості відповідно до нових суспільних цілей і цінностей. Ідея Сковороди про виховання з урахуванням природних нахилів та здібностей учнів повністю відповідає підходу НУШ. Такий принцип дозволяє учням знайти власний життєвий шлях, обрати професію, яка приноситиме задоволення, сприятиме пізнанню себе та

гармонійній самореалізації. Зрештою, цей підхід формує щасливе, свідоме суспільство, здатне робити вагомий внесок у розвиток світу.

Гуманістичні погляди Григорія Савича, як і вся його філософсько-педагогічна система, яскраво проявляються у його ставленні до людини, зокрема до дитини. Вони ґрунтуються на повазі до особистості незалежно від віку, визнанні багатства й неповторності її внутрішнього світу, а також усвідомленні важливості відповідального ставлення до її майбутнього. Мислитель наголошував на необхідності виховання, яке сприяє гармонійному розвитку кожної людини, враховує її індивідуальні здібності та природні нахили. Такі погляди повністю узгоджуються із сучасними завданнями освіти, що передбачають створення сприятливих умов для особистісного зростання, формування життєвої активності та можливостей для самореалізації. У контексті шкільного навчання це означає організацію освітнього середовища, яке не лише передає знання, а й формує у дітей моральні цінності, емоційну стійкість, уміння співпрацювати [10].

Ідеї письменника є не лише частиною української культурної спадщини, а й сучасним педагогічним інструментом. Його філософія заохочує педагогів та здобувачів освіти відійти від формального підходу до навчання, зосередившись на розвитку особистості, критичного мислення та пошуку власного шляху. Вивчення спадщини митця допомагає виховати покоління, що цінує не зовнішні атрибути, а внутрішню гармонію, знання та справжню свободу. Таким чином, Сковорода – це не просто частина історії, а сучасний педагогічний орієнтир. Його ідеї допомагають виховати покоління не просто успішних фахівців, а щасливих, гармонійних і свідомих особистостей, які вміють відрізнити справжні цінності від фальшивих. Їх доцільно впроваджувати у сучасний освітній процес, адже системні педагогічні практики здатні змінювати людину, розширюючи її раціональне мислення на основі самопізнання та поваги до власної особистості. Такий підхід сприяє не лише інтелектуальному зростанню, а й формуванню

емоційної зрілості, внутрішньої гармонії та вміння усвідомлено обирати життєвий шлях.

3.3 Особливості аналізу творів письменника в контексті українського бароко

Українська література постає носієм національної ідентичності та духовного коду нашого народу. Вона відіграє ключову роль у формуванні світогляду молодого покоління, особливо в умовах глобалізації, коли важливо усвідомлювати власну культурну унікальність. У сучасному суспільстві, де відбувається перегляд стереотипів мислення та пошук нових духовних орієнтирів, художнє слово виступає мірилом духовності нації й чинником збереження її самобутності. Без глибокого вивчення творчості українських письменників та їхніх світоглядних засад неможливо виховати справжнього патріота й мислячу особистість, здатну творити демократичне майбутнє України.

У філософській спадщині представників українського бароко О. Сухомлинська виокремлює важливі педагогічні ідеї. Вона підкреслює, що барокова традиція являла собою цілісну систему поглядів на людину, світ і процес пізнання, а також містила розробку морально-етичної концепції. Освіта цього періоду вирізнялася своєю оригінальністю та самобутністю. На думку дослідниці, найбільш повне втілення цих ідей виявилось у творчості Григорія Сковороди. Пояснюючи актуальність підходів поета-мислителя до проблем виховання й освіти, О. Сухомлинська наголошує, що *«в історії відомі яскраві приклади, коли педагогічні ідеї, висловлені й розвинуті філософом, мислителем, спочатку сприймалися як абстрактні й дивні філософствування і втілювалися в педагогіку через багато десятиліть»* [32, с. 43]. До таких мислителів вона відносить Ж.-Ж. Руссо, а також Григорія Сковороду. Саме тому його концепція морального ідеалу людини й досі залишається предметом наукового інтересу та педагогічних дискусій.

У навчальній програмі з поглибленим вивченням української літератури подано імена видатних представників бароко, серед яких Іван

Величковський, Іван Вишенський та Семен Климівський. Можна стверджувати, що найпомітнішою постаттю цього напрямку став Григорій Сковорода. У 9 класі курс української літератури передбачає ознайомлення здобувачів освіти із його бароковою творчістю, зокрема з поезіями «Всякому місту – звичай і права...», «De libertate» (зі збірки «Сад Божественних пісень») та байкою «Бджола і Шершень».

У спадщині письменника сучасні педагоги можуть знайти чимало актуальних ідей, пов'язаних з освітою рідною мовою, збереженням і розвитком національної культури, зокрема усної народної творчості та літератури. Він особливо підкреслював важливість виховання свідомого українця – людини з високими моральними принципами, яка займається улюбленою працею на благо себе й рідної землі та не зазіхає на чуже. Як філософ і письменник, Сковорода возвеличував чесність, доброту, працьовитість, скромність і природну мудрість, водночас засуджуючи прагнення до багатства, жадобу слави, потяг до розкоші та високих посад.

Жанрова специфіка поезії Григорія Савича стала предметом уваги багатьох дослідників, серед яких М. Корпанюк, Л. Махновець, Т. Пачовський та інші. Вчені відзначають, що поет-мислитель значно розширив межі традиційних поетичних жанрів і збагатив структуру віршованої форми. Його творчий доробок відзначається жанровим розмаїттям: це і афоризми, і епіграми, і канти (наприклад, «Всякому місту – звичай і права»), і оди («De libertate»). Важливе місце у його спадщині посідають і байки (збірка «Байки харківські»), у яких Сковорода у доступній алегоричній формі розмірковує над сенсом людського життя, праці, щастя та свободи. Через яскраві образи тварин, рослин чи предметів він втілював глибокі морально-етичні істини, роблячи філософські ідеї зрозумілими для широкого кола читачів. Тяжіння до різножанровості є характерною ознакою барокового мистецтва, а в Сковороди воно поєднується з глибоким філософським змістом [18].

Загалом важливо акцентувати увагу на тому, як у поезії філософа відображаються світоглядні та художні принципи бароко. Це допоможе

здобувачам освіти зрозуміти, що його твори – не лише художні зразки епохи, а й цінні філософські тексти, які порушують питання моралі, свободи, людського щастя та духовного самовдосконалення. Такий підхід дозволяє розкрити багатогранність творчості Сковороди та її значення для розвитку української культури й освіти. Особливо корисним є звернення до символічності та алегоричності його творів, адже це розвиває в учнів уміння мислити образно й філософськи. Педагог може організувати дискусії, у яких школярі порівнюватимуть ідеї митця із сучасними уявленнями про сенс життя та щастя. Такий метод сприяє вихованню критичного мислення, формуванню духовних цінностей і глибшому усвідомленню національної культурної спадщини [18].

У роботі над поезією Григорія Сковороди «Всякому місту – звичай і права...» важливо звертати увагу на два основні аспекти: сатиричне викриття суспільних вад та морально-філософський зміст твору.

1. Актуалізація проблематики. Учителю доцільно поставити проблемне запитання: «Чому поет висміює можновладців, купців, чиновників, але водночас говорить і про кожную людину?» – це допомагає здобувачам освіти побачити, що критика Сковороди не зводиться лише до соціальних станів, а стосується моральної сутності людини загалом.

2. Розкриття сатиричного змісту. Учні аналізують, які вади викриває поет (жадібність, підлабузництво, марнославство, користолюбство). Можна запропонувати завдання: знайти у тексті строфи, де висміюються чиновники, купці чи схоластична освіта. Обговорити, чи ці проблеми залишаються актуальними сьогодні.

3. Філософська ідея твору. У центрі – думка про рівність усіх перед смертю та цінність «чистої совісті». Можливе запитання для дискусії: «Що означає жити так, щоб «не вмерти без ума»? Як ви розумієте цю думку?».

4. Художня майстерність. Під час аналізу вчитель звертає увагу на засоби сатири: іронію, порівняння, дотепні вислови, перелічення. Завдання:

пояснити, як ці художні засоби допомагають підсилити критику суспільних вад.

5. Виховний аспект. Учитель підводить до висновку, що справжнє щастя полягає не у високих посадах чи багатстві, а у внутрішній гармонії та моральній чистоті. Завдання для письмового висловлення: «Які цінності в житті ви вважаєте головними? Чому?».

Таким чином, аналізуючи цей твір, важливо поєднувати текстуальний аналіз (розбір засобів, образів, проблематики) з дискусією та особистісними висновками здобувачів освіти. Це допоможе не лише зрозуміти історико-літературне значення поезії, а й усвідомити її морально-етичну цінність у власному житті.

Під час опрацювання поезії «De libertate» доцільно звертати увагу на поєднання у творі філософського осмислення свободи та історичного контексту уславлення Богдана Хмельницького.

1. Визначення провідних мотивів і теми. Здобувачам освіти варто пояснити, що провідні мотиви твору – це оспівування волі як найбільшого багатства та уславлення народного героя Б. Хмельницького. Тема поезії, відповідно, вияв громадянської мужності Сковороди в часи посилення кріпацтва, утвердження свободи як основи щастя людини.

2. Розкриття ідеї та основної думки. Ідея: уславлення Богдана Хмельницького, який уособлює боротьбу за свободу українського народу. Основна думка: лише людина, що має волю, може почуватися щасливою, ніяке золото не замінить свободи. Запитання для обговорення, як варіант: «Чому для Сковороди свобода цінніша за всі матеріальні блага?».

3. Аналіз художньої форми. Варто звернути увагу на художні засоби: риторичні запитання («Що є свобода? Добро в ній яке?»), риторичний оклик («Слава навіки буде з тобою, Вольності отче, Богдане-герою!»), порівняння («Добро... золотее»), звертання («Богдане-герою!»). Варто запропонувати здобувачам освіти таке завдання: знайти у тексті приклади риторичних запитань та пояснити, як вони впливають на емоційність поезії.

4. Символіка образів. Богдан Хмельницький – символ вольності, надії українців на визволення; свобода – символ справжнього людського існування; болото – символ матеріального невірного світу. Для прикладу, можливе завдання: зіставити ці символи із сучасним розумінням свободи.

5. Філософсько-історичний контекст. Важливо підкреслити, що поезія розпочинається спокійним філософським роздумом про цінність свободи, а завершується прославленням Хмельницького як «батька вольності». Завдання для дискусії, як варіант: «Чи можна вважати Богдана Хмельницького уособленням ідеї свободи в українській історії?».

6. Виховне значення. Учні мають дійти висновку, що найбільша цінність людини – її внутрішня свобода та незалежність. Для рефлексії можна дати завдання: «Напишіть коротке висловлення: що для вас означає свобода?».

Отже, аналіз поезії «De libertate» в освітньому процесі доцільно будувати на поєднанні текстуального розбору (тема, ідея, художні засоби, символіка) та обговоренні філософських і моральних проблем (цінність свободи, роль історичних постатей, протиставлення матеріального й духовного).

Байка «Бджола і Шершень» – один із найвідоміших творів Григорія Сковороди, у якому поєднано алегоричний сюжет та глибокі морально-філософські роздуми. Постає яскравим прикладом філософської прози, де через прості образи автор доносить глибокі, вічні ідеї, актуальні й донині.

1. «Сродна праця». У творі звучить ідея «сродної праці», яка, на думку Сковороди, є основою людського щастя. Протиставляються два способи існування: життя в праці, служінні суспільству (Бджола) та паразитизм і марнотратство (Шершень). Педагог може наголосити: «Сковорода не просто розповідає про комах, він малює алегоричні образи людей». Темою твору є роздуми про сенс людського життя і справжнє щастя, яке можливе лише тоді, коли людина займається улюбленою, «сродною» справою. Варіант запитання

для аудиторії: «Чи можна вважати Бджолу символом людини, яка живе «для інших»? Що уособлює Шершень?».

2. Ідея та основна думка байки. Ідея полягає в уславленні праці як природного покликання людини, осуд ледарства та паразитизму. Можливе завдання: «Сформулювати мораль байки своїми словами та поміркувати, чому автор надає перевагу праці, навіть важкій, але «сродній»? Основну думку показано через справжнє щастя, яке полягає не в споживанні благ, а в чесній праці за покликанням. Запитання для рефлексії: «Чи погоджуєтеся ви з тим, що лише праця приносить людині радість? Чому?».

3. Алегоричність образів. Учитель має звернути увагу, що Бджола і Шершень – це не просто комахи, а символи різних типів людей: Бджола – працьовитий трудівник, який живе за природним покликанням, Шершень – дармоїд, що існує за рахунок інших. Завдання: знайти у творі вислови, які підтверджують цю характеристику.

4. Філософський підтекст. Здобувачам освіти варто пояснити, що поняття «сродна праця» є ключем до всієї творчості Сковороди. Варіанти запитань до аудиторії: «А що таке «сродна праця» у вашому розумінні?», «Чи легко людині знайти власне покликання?».

5. Мораль байки (сила). Тут педагог підкреслює: для Сковороди праця – це не лише спосіб виживання, а шлях до гармонії з собою і світом. Можливі теми для дискусій: «Чим відрізняється робота «з примусу» від «сродної праці»?», «Які приклади з життя ви можете навести?».

Таким чином, аналіз творів Григорія Сковороди в контексті українського бароко має поєднувати художній і філософський підхід. Його поезія вчить осмислювати проблеми моралі, свободи та сенсу життя. Розкриття жанрової своєрідності й актуальності ідей мислителя сприяє формуванню духовно зрілої, національно свідомої особистості. Байки митця, у свою чергу, допомагають не лише зрозуміти його творчість, а й виховати в учнів повагу до праці, прагнення знайти своє покликання й будувати життя на основі внутрішньої гармонії.

Висновки до розділу III

Вивчення давньої української літератури, зокрема бароко, є складним, але важливим елементом сучасного освітнього процесу. Для ефективного засвоєння матеріалу необхідно поєднувати історико-культурний, проблемно-тематичний, аналітичний, компетентнісний та інноваційний підходи. Вони дозволяють здобувачам освіти не лише краще зрозуміти зміст і контекст творів, а й розвивати критичне мислення, естетичний смак та зацікавлення культурною спадщиною. Особливо важливо формувати емоційне й особистісне сприйняття літератури як мистецтва слова.

Філософсько-педагогічна спадщина Григорія Сковороди залишається актуальною для сучасної освіти, адже його ідеї про кордоцентризм, самопізнання, гармонію з природою, моральне виховання та «сродну працю» перегукуються, скажімо, з метою Нової української школи. Їх упровадження у навчальний процес сприяє не лише здобуттю знань, а й формуванню духовності, критичного мислення та здатності до самореалізації, що робить вчення Сковороди важливим орієнтиром для сучасної гуманістично спрямованої школи.

Аналіз творів Григорія Сковороди вимагає поєднання художнього й філософського підходів. Його поезія розкриває барокові принципи мислення та водночас порушує вічні питання моральності, свободи й сенсу життя. Важливо показати здобувачам освіти не лише жанрове й стилістичне розмаїття творчості, а й актуальність ідей мислителя для сучасності. Такий підхід допомагає виховати духовно багату, свідому особистість і водночас поглиблює розуміння літератури як джерела національної культури й моральних орієнтирів.

ВИСНОВКИ

На основі отриманих результатів можемо зробити такі висновки.

1. Українське літературне бароко виникло як результат взаємодії європейських мистецьких впливів і національних духовних традицій. Його формування відбувалося в умовах активних культурних і суспільних процесів. Розвиток бароко в українській літературі охопив широкий спектр жанрів і став основою утвердження національної самосвідомості. Саме ця доба заклала підвалини наступного культурного поступу, утвердивши українське слово як носій духовності, мудрості та естетичної досконалості.

2. Варто зазначити, що цей напрям вкотре став вершиною духовного та мистецького злету національної літератури, у якій гармонійно поєдналися релігійні, філософські та світські мотиви. Йому властиві глибока символіка, метафоричність, контрастність і риторична виразність, що відображають суперечливість людського буття. У межах цієї доби розвиваються різноманітні жанри – від духовної поезії й драматургії до полемічної прози та літописання, які утверджують цінність внутрішнього світу людини та її прагнення до істини.

3. Українська література епохи Бароко представлена видатними авторами, чиї твори збагатили духовну культуру нації. Мелетій Смотрицький у «Треносі» порушував питання віри, Іван Вишенський у «Посланнях» виступав проти духовної й соціальної неправди. Лазар Баранович, Дмитро Туптало та Іван Величковський розвивали поетичну й проповідницьку літературу, поєднуючи релігійне з філософським. «Літопис» Самійла Величка поєднав історичність і художність, а Феофан Прокопович і Петро Могила заклали підвалини нової духовної традиції. Їхня творчість утвердила українське бароко як оригінальне явище європейської культури.

4. Творчість Григорія Сковороди відзначається глибоким філософським змістом і духовно-етичною спрямованістю, у якій відбилися головні ідеї бароко. У своїх віршах, байках, притчах і трактатах він утверджував пріоритет духовного над матеріальним, ідеї самопізнання, «сродної праці» та внутрішньої свободи. Сковорода вважав працю шляхом до щастя, серце – джерелом істини, а любов – основою морального вдосконалення. Його філософія поєднала народну мудрість, античність і християнство, ставши фундаментом української духовної традиції.

5. У творчості митця виразно простежуються риси українського бароко, а саме поєднання релігійного й філософського, духовного піднесення та внутрішнього драматизму. Його твори насичені символами й алегоріями (сад, бджола, коса, світло, шлях), що виражають пошук гармонії між земним і божественним. Сковорода активно використовує антитези, метафори, епітети, риторичні запитання й повтори, надаючи поезіям емоційності та глибини. Барокова контрастність виявляється у протиставленні духовного й матеріального, свободи й неволі. Через ці засоби філософ утверджує ідеали внутрішньої свободи та «сродної праці», поєднуючи барокову традицію з національним світоглядом.

6. Ідеї Григорія Сковороди справили потужний і тривалий вплив на розвиток української літератури, відповідно, ставши духовною основою для багатьох поколінь митців. Його філософські погляди відчутно позначилися на творчості Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, а в ХХ столітті – на творах «шістдесятників» та інших письменників. Через художні образи, морально-філософські мотиви та гуманістичний світогляд українські митці розвивали сквородинські ідеї, утверджуючи цінність духовності, свободи й правди. Завдяки цьому Сковорода став не лише символом української культури, а й невичерпним джерелом натхнення для національної літературної традиції.

7. Вивчення українського літературного бароко в сучасному освітньому процесі потребує комплексного методичного підходу, що поєднує історико-

культурний, аналітичний, проблемно-тематичний і компетентнісний аспекти. Такий підхід допомагає розкрити духовну й філософську глибину епохи, показати її зв'язок із сучасністю та сформуванню цілісне бачення літературного процесу. Залучення здобувачів освіти до дискусій, досліджень і творчих проєктів сприяє розвитку критичного мислення, естетичного смаку та ціннісного ставлення до українського бароко.

8. Ми простежили, що ідеї Григорія Сковороди залишаються надзвичайно актуальними для сучасної освіти, спрямованої на формування гармонійної, творчої та духовно зрілої особистості. Його вчення про «сродну працю», самопізнання, внутрішню свободу, моральну досконалість і гармонію з природою перегукується з принципами навчання та розвитку критичного мислення. Спадщина філософа є не лише історичною пам'яткою, а й практичним орієнтиром для педагога, який виховує покоління, здатне мислити, творити й жити за законами добра та духовної гармонії.

9. Аналіз творчості Григорія Сковороди в контексті українського бароко поєднує філософський, морально-естетичний і літературний підходи. Його твори відображають барокову єдність земного й духовного, алегоричного й раціонального. Ефективними методами є проблемні запитання, текстуальний аналіз, порівняння з сучасними уявленнями про свободу, працю, щастя, а також дискусії й творчі завдання, що спонукають до самостійних висновків. Такий підхід, власне, сприяє глибшому розумінню його філософії, моральних цінностей і національної свідомості здобувачів освіти.

Отже, підсумовуючи результати нашого дослідження, можемо стверджувати, що творчість Григорія Сковороди є уособленням духовної сутності українського бароко та його гуманістичних ідеалів. Його філософські й художні погляди стали основою для розвитку національної культури й освіти. Звернення до спадщини мислителя в освітньому процесі допомагає виховувати морально свідомих, духовно зрілих і творчих особистостей.